

OSMANLI DEVLETİNDE ADALET DÜZENİ

Dr. İlhan AKBULUT*

GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğunun yönetim ve hukuk esasları İslâm Dinine dayandırılmıştı. İslâmîlik doğup geliştikçe kendine özgü bir hukuk sistemi yaratmıştı. Müslümanlığın kutsal kitabı Kur’andaki buyruklar, Hazret-i Muhammed’in Sünnet dediğimiz söz ve davranışları ile birlikte uygulanarak hayat ilişkilerinin tümüne yaydırılmıştı. Peygamberin ölümünden sonra seçkin din bilginleri Kur’an ve sünnetteki kuralları yorumlayarak gelişen hayata uydurmuşlardı. Bunu yaparken de çok doğru biçimde akla dayanmışlardı. Ama ne yazık ki, Peygamberin ölümünden aşağı yukarı 300 yıl sonra bu yöntemlerden vazgeçilmiş, hukukun akla değil, inanca göre uygulanması esası yerleşmiştir. Böylece İslâm Hukuku donmuş, artık ihtiyaçları karşılayamaz duruma gelmiştir. Osmanlılar da bir İslâm devleti kurdukları için bu hukuk anlayışına bağlıydılar. Akla çok büyük önem veren bazı Osmanlı Padişahları, İslâm hukukunun erişmediği alanlarda laik bazı kurallar koymayı başardılar ama bir süre sonra din adamlarının baskısı altında bu yoldan vazgeçmek zorunda kaldılar.

Osmanlı’nın devlet eliyle bir düzen kurmasında, devlete bağlı medrese ve ulema (din alimleri) esaslı bir rol oynamıştır. Osmanlı’nın bu özelliği, Türkiye’nin Arap ve İran toplumlarından farklı oluşunun önemli sebeplerinden biridir.

Osmanlı Devletinde, bir devletin varlığını sürdürebilmesi için gereken askeri, mali ve zirai her türlü tedbir alınmıştır. Osmanlı Devleti’nin tüm kuruluşları gelişmiş devletlerin kuruluşlarının hepsinin üzerinde idi. Burada en önemli konu, bu devlet kuruluşlarının az memur ve az harcama ile en iyi şekilde idare edilmiş olmasıdır.

Devleti idarede en çok önem verilen hususlardan biriside yargı ve adalet kuruluşlarıdır. Her vilayet, sancak ve kazada ihtiyaç oranında bir veya birkaç kadı bulunurdu. Esasen bir memleket işgal suretiyle ülke topraklarına dahil

---

* Yeditepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Öğretim Üyesi.

edilince, askeri mülki memurlarla beraber oraya hemen bir kadı tayin edilir ve mahkeme kurulurdu. Adaletin dağıtılacağı tek kuruluş mahkemeler olmakla beraber, başka adalet müesseseleri de bulunmakta idi. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz.

1. Divan
2. Şer'i Mahkemeler
3. İnzibat ve İhtisab Müesseseleri

Bunlardan ayrı olarak yardımcı müesseseler de bulunmakta idi. Bunları da şu şekilde belirtebiliriz.

1. İfta (Fetva verme)
2. Esnaf Heyetleri (Loncalar)

Yukarıda saydığımız Adalet müesseselerini incelemeyen önce kadıların yani hakimlerin vazifelerinden bahsetmekte yarar görmekteyiz. Bilindiği üzere İslâmiyet'in ilk yıllarında yargı görevi Peygamber ve Halifeler tarafından yürütülüyordu. Darulislâm genişleyince Ömer'den başlayarak halifeler hukuksal anlaşmazlıkları çözmek için kadılar atadılar. İslâm topluluğunun başı olan halife, kuramsal olarak tüm yetkilerin, bu arada yargılama yetkisinin de sahibi idi. Devletin öteki görevlileri gibi kadı da eğer halife tarafından atanmışsa doğrudan, ara makamlarca atanmışsa dolaylı olarak onun vekili durumundaydı. Merkezde ve ülkenin başlıca eyaletlerinde de birer kadı bulunur ve onlar gerektiğinde doğrudan kendilerine bağlı vekiller atayabilirlerdi. Şeriata göre kadı adil, şeriati iyi bilen ve mahkumiyeti bulunmayan bir Müslüman olmalı ve bazı mezheplere göre de vereceği hükümleri fıkıh kaynaklarından kendisi çıkarabilmeliydi.

Hazret-i Muhammet hayatında yalnız bir peygamber gibi getirdiği dini telkin etmek ve yaymak ile kalmayarak, aynı zamanda bir devlet reisi sıfatıyla cemaatinin idaresini de deruhte etmişti. Çünkü kendisine nazil olan Kur'an-ı Kerim'de İslâm cemaatinin dini, ibadetle ilgili kurallardan başka, sosyal ihtiyaçların, ailevi, iktisadi, idari, siyasi gibi hemen hemen bütün cephelelerini ayarlayacak kanunlar ve kaideler de mevcuttu. Bilindiği üzere bu dini kurallardan oluşturulan kanun ve hükümlere, kısaca 'Şer' adı verilmektedir¹.

Bilindiği gibi, Şeri'at kanunlarının örnek alındığı kaynakların başında Kur'an ve bunu takiben de Peygamber'in söz ve e'ali yani Hadis ve Sünnet

¹ ALTUNDAĞ, Şinasi, Osmanlılarda Kadıların Salahiyet ve Vazifeleri Hakkında, VI. Türk Tarih Kongresi Ankara 20-26 Ekim 1961, Kongreye sunulan bildiriler, Türk Tarih Kurumu Basımevi Ankara 1967, s. 342.

gelir. Ancak kurulan İslâm Devleti çeşitli medeniyetlere sahip bir çok kavimleri de içine almak suretiyle büyük gelişmelere sahip olduktan sonra, ihtiyaçlar artmış, bir çok hususların, mahalli örf ve adetleri de kapsayacak şekilde halledilmesi gerekmiştir. Bu itibarla Kur'an ve Hadis'te bulunmayan problem ve ihtiyaçların ve bundan doğan durumların hal ve tatmini için başka usullerin de kullanılması bir zaruret haline geldi. Büyük fıkıh alimlerinin umur-ı şeriyye de ittifakları anlamına gelen İcma-ı Ümmet' ve kıyas kullanmak suretiyle bir meselenin halinde bir içtihadı varmak prensipleri de kabul edildi. İslâm hukukundaki içtihat kurumu, İslâm'ın düşünce ve fikir hak ve hürriyetlerine ne kadar değer verdiğinin açık bir delilidir. Bunca ayet, bunca hadis ve Hz. Peygamberin bu kadar uygulamalarını saymasak bile sadece içtihat kurumu İslâm'ın düşünce özgürlüğüne verdiği önemi göstermektedir. İslâm hukukuna göre asıl olan kişinin kendi alanına giren konularda yapacağı işler hakkında bizzat kendisinin araştırıp içtihat ederek karar vermesidir.

İslâm'da hukuk şeriatla, şeriat da hukukla içiçe olup birbirlerinden ayrılmazlar². Bir fonksiyon olarak İslâm'ı nitelendiren en önemli ve en kapsamlı kavram, şeriat yada şer kavramıdır. Bu kelime 'Hayatın ta kaynağına giden yol' demektir. Dini kullanışta, ilk devirden itibaren iyi hayat yolu, yani fonksiyon bakımından ve somut olarak ifade edildiği takdirde 'İnsan hayatını yöneten dini değerler' anlamına gelmiştir. Sünnet teriminden şu noktada ayrılır; Sünnetin sahibi fiili örnekle rehberlik yapar; dolayısıyla onun ortaya koyduğu fiil tek başına bu örneği kabul ederek onu izleyenlerinkiyle aynı türdendir, halbuki şer sahibi yol gösterir yada tayin eder; dolayısıyla dini değerlerin kaynağı yalnız Allah'tır³.

ESKİCİOĞLU 'Şeriat' ve 'Fıkıh' kavramlarını ve aralarındaki ilişkilerini şu şekilde izah etmektedir; 'İslâm'da hukuk dinden ayrılmaz. Bu ikisini birer dere olarak kabul edersek, bu dereler aynı ırmakta birleşirler. Tek vücut olurlar. İslâm'ın dini hukukunun iki ayrı boyutunu oluşturan bu kavramlardan ilki 'Şeriat', ikincisi Fıkıh adını alır. Şeriat daha geniş çaplı bir dairedir ki, bütün insan faaliyetlerini yürüncesine alır. Fıkıh ise, daha dar bir çapa sahiptir ve hukuki işlemler olarak bilinen konularla uğraşır. Şeriat bize daima vahyi, Kur'an ve Hadisler olmaksızın elde edemeyeceğimiz o ilahi bilgiyi hatırlatır. Fıkıhta ise daha çok akıl yürütme ön plandadır ve ilahi bilgiye dayalı çıkarımlar söz konusudur. Şeriat yolu Allah ve O' nun Peygamberi

² HALLAF, Abdülvahap, İslam Hukuk Felsefesi, A.Ü. Basımevi, Ankara 1973, s.44.

³ FAZLURRAHMAN, İslam, Çev. Mehmet Dağ-Mehmet Aydın, Fakülteler Matbaası, İstanbul 1981, s. 125.

tarafından konulmuştur, fıkıh binasını inşa eden ise insan gücünden başka bir şey değildir”⁴.

Konu ile ilgili olarak İMRE de eserinde şunları söylemektedir; “Osmanlı devletinin hükümranlılığı sırasında, İslâm dinine ve Kur’an’a dayanan esaslardan kurulu ‘Fıkıh ilmi’ hakim idi. Fıkıh, İslâm hukuk ilmini ifade eder. İslâm dinine ve Fıkıh ilmine dayanan hukuk kurallarının bütünü ‘Şeriat’ kavramına girmektedir”⁵.

ARMAĞAN ise, ‘Bugünkü Anayasa Düzeni’ adlı eserinde Tanzimat Fermanı’nda Osmanlı İmparatorluğu’nun Şeriata bağlılığı nispetinde ilerlediğinin ifade edildiğini yazarak şöyle diyor; “Tanzimat Fermanı’nın başlangıç kısmında; Osmanlı Devleti’nin, İslâm şeriatına bağlı olduğu zamanlarda kuvvet kazandığı, dışarıda üstünlükler elde ettiği, içerde ise halka müreffeh ve mutlu bir hayat sağladığı belirtilmektedir. Fakat şeriat kanunlarından dönülmeye başlandığından itibaren, devlet zayıflamış, dışarıda galibiyetler yerine yenilgiler, içerde ise huzur yerine kargaşa, zenginlik yerine fakirlik gelmiştir. İşte buna mani olmak için, tekrar şer’i kanunlar dairesinde hareket edilmesi istenmektedir; ancak bu şekilde devlet yükselecektir”⁶

Hukuk ve şeriat kavramları ile ilgili bu görüşlerden şu neticeye varmak mümkündür. İslâm hukuku dediğimiz zaman bu fıkıhın karşılığı olarak kabul edilmektedir. Fıkıh dediğimiz zaman ise buradaki hukuk kurallarının bazıları bizzat Allah ve Resulü tarafından tespit edilmiş esaslar, bazıları ise içtihatla, yani müçtehidlerin-hukukçuların yorumlarıyla ortaya konmuş bulunan kurallardır.

Osmanlı Devleti’nin ilk kurulduğu zamanlarda hukuk sistemi, milli ve örfi temellere dayanmaktaydı. İznik’te kurulan medrese din bilginleri yetiştirmeye başladıktan, İran’dan ve Arap memleketlerinden bilginler getirildikten sonra şer’i hukuk, milli ve örfi hukuk sahasını kapsamıştır. Devletin teokratik niteliği Fatih zamanında başlar⁷.

Yavuz Sultan Selim’in halife olmasıyla, o zamana kadar siyasi ve idari bir iktidar sahibi olan padişah, cismani iktidarına ruhaniliği katmak suretiyle devlet idaresi hukuk bakımından tam teokratik nitelik kazanmıştır. Bununla beraber şeriatın açık bıraktığı kapılardan faydalanılarak eski padişah fermanları ve örfler kanunlaştırılmıştır ki bunlarda yasanın izleri görülmektedir.

4 ESKİCİOĞLU, Osman, İslam Hukuku Açısından Hukuk ve İnsan Hakları, İzmir, 1996, s. 35.

5 İMRE, Zahit, Medeni Hukuka Giriş, Sulhi Garan Matbaası, İstanbul 1976, s. 60.

6 ARMAĞAN, Servet, Bugünkü Anayasa Düzeni, Er-Tu Matbaası, İstanbul 1980, s. 13.

7 DAVER, Bülent, Türkiye Cumhuriyeti’nde Laiklik, Ankara 1955, s. 25.

İdari, arazi ve ordu meselelerini de Osmanlılar kendi görüşlerine göre halletmişlerdir⁸.

Osmanlı Devleti'nde İslâm Hukuk nizamı hakimdi. Osmanlı Kadılarının kararlarını ve her türlü çalışmalarını kaydettikleri şer'iyeye sicilleri üzerinde yapılan araştırmalarda İslâm hukukuna aykırı bir hükme rastlanmamıştır. Ülkede Şafii, Maliki ve Hambeli mezheplerine bağlı vatandaşlar olmakla beraber halkın çoğu Hanefi mezhebine mensup bulunuyordu. Bu yüzden kadılar, Hanefi mezhebine göre hüküm vermek üzere görevlendiriliyorlardı. Padişahın emriyle bir konuda diğer üç mezhepten birinin veya herhangi bir İslâm hukukçusunun görüşünün yürürlüğe konduğu da olmuştur. Hadiselerin fıkıh kaidelerine göre değerlendirilmesi demek olan fetva da bu devirde hukuk kaynağı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Osmanlılarda değerli Şeyhülislâmlar ve Kadı askerler çıktı. İlmiye sınıfı bozulduktan sonra kaza ve fetva makamı ehliyetsiz ve menfaatçi ellere geçerek adalet de gerilemeye başladı. Bunlar geniş ölçüde politikaya da karıştılar.

Fetva sistemi menfaat aleti haline geldikten sonra, İslâm aleminde karışıklıklara, geriliklere, haksızlıklara sebep olmuştur. Bu sistem otoritenin dilediği gibi kullandığı ve bazen de kendini yaraladığı bir kılıç haline gelmiştir ki, insanlığa, akla ve mantığa sığmayan birçok fetvalar her yenilik hareketinin karşısına çıkarılmış, hür düşüncelileri kâfir saymak suretiyle de aforoz müessesesi haline gelmiştir. Osmanlılarda yüz kızartacak fetvâlardan bazı örnekler şunlardır:

-İkinci Beyazıt zamanında matematik bilgini Tokatlı Lütüfi hür düşüncesinden dolayı zındıklık ithamıyla idam edilmiş, matbaanın Osmanlı memleketine girmesi fetva ile yasaklanmıştır.

-Genç Osman fetvâ ile katledilmiş, Sultan Ahmet devrindeki gericilik hareketinin başı Patrona Halil yağmacılığı meşru göstermek için fetvâdan faydalanmış, İstanbul Kadısı Sadabadın yıkılması için fetva vermiştir. III. Selim zamanında nizami Cedit askerinin kaldırılması Şeyhülislâm Topal Ataulah efendinin fetvâsıyla olmuştur.

-Milli Mücadele kahramanlarını dinsiz sayarak katillerini caiz gören fetvâlar milli bilinçten mahrum gerilik ve taassup örneği oldukları kadar düşman emeline hizmet eden vesikalardır.

-İslâm'da Şeriatın uygulandığı yer Dartüselam, kâfirlerin idaresindeki yer de Darülharptir. İngilizler 1871 yılında Osmanlı Devleti'nin tebası olan

⁸ BELEN, Fahri, Tarih Işığında Devrimlerimiz, Mentеше Kitabevi, İstanbul 1970, s.109.

Mekke'deki Hanefi ve Şafi müftülerinden Hindistan'ın Darüsselam olduklarına dair fetva almışlardır.

-Fransa Cezayir'i Osmanlılardan gasbetmişti. Burada Fransız valisi olan Mareşal Bougeou Fransız idaresini İslâmlara meşru göstermek için Mekke'deki dört mezhep müftüsünden fetvâ almıştır⁹.

Müftiler fetvâ verirlerdi ki bu herhangi bir soruya verilen cevaptır. Osmanlılarda Müftülük makamı önem kazanarak Baş Müftülük kurulmuş sonra buna Müft-il Enâm, Fatih zamanında Şeyhülislâm adı verilmiştir

Kadı'nın doğru hüküm vermesi için kadı'nın bulunduğu yerin müftüsü yol gösterici olabilmektedir. Davada taraflardan biri veya ikisi birden fetvâ için müracaatta da hak sahibidirler. Muhakeme sırasında alınmışsa fetvalar okunup kayda geçirilmektedir. Bunun sebebi şudur: Müfû, dini, dini görüşü temsil ve tespit etmektedir. Kadı ise devlet otorite ve menfaatinin temsilcisidir. Osmanlı düzeni budur. Kuru hukuk kalıpları için devlet menfaati asla ihlal edilmemektedir. Zira hukuk kalıpları ve her şey, devletin ayakta durması için kaimdir¹⁰.

Osmanlı İmparatorluğu'nun üç kıta üzerine yayılmış bulunması, bu kıtaların ayrı ayrı dil, kültür, duyuş ve düşünüş sahibi halk tarafından meskun bulunuşu, kadıların üç coğrafi sahaya göre üç guruba ayrılmalarına sebep olmuştu: 1-Anadolu; 2-Rumeli; 3-Mısır kadıları. Bunun sebebi, kadıların buldukları bölgedeki halkın geleneklerini göreneklerini, örf ve adaletlerini bilmesi veyahut da hiç olmazsa dillerini anlaması gerekiyordu.

Kurumsal olarak kadıların yetki alanı, hem cezai hem hukuki anlaşmazlıkları kapsıyordu. Özel hukuk alanında kadı'nın davaya bakabilmesi için kendisine bir şikâyetin ulaşması ve dava açılması gerekirdi. Ceza hukuku alanında ise kişilere karşı işlenmiş bir suç söz konusuysa zarar görenin yada varislerinin; Allah'a karşı işlenmiş bir suç söz konusuysa herhangi bir Müslüman'ın şikâyeti gerekiyordu. Kadılar kendilerine gelen hukuk ve ceza davalarını ahkâmı şer'iyye yani şeriat hükümlerine göre çözümlerlerdi. Mahkemeye dava açma hiçbir şekle bağlı değildi. Dava açacak olanlar ya bir dilekçe ile veya direk olarak mahkeme kalemine müracaat ederek ihtilaf konusu meselenin halledilmesini talep ederlerdi. Osmanlı kadıları, günlük vukuatı özel defterlere kaydederlerdi. İslâm kanunlarının tatbikatı mahiyetinde bulunan ve onbinlerce çeşitli sosyal vakayı ve merkezden gelen bütün emirleri ihtiva eden 10-15 bin kadar kadı sicili mevcuttur. Muhtelif ebatta bulu-

⁹ BELEN, Fahri, age.s.108.

¹⁰ ÖZTUNA, Yılmaz, Klasik Osmanlı Düzeninde Kadı ve Mahkeme, Hayat Tarih Mecmuası, 1 Mayıs 1977, Yıl:13, C.I, Sayı:5, Sıra No:149, s.9.

nan bu siciller genellikle Türkçe tutulmuş olup, vakıf azat gibi dini hususları yakından ilgilendiren vesikalar Arapça olarak kaleme alınmıştır. Siciller, ait oldukları mahalde büyük bir dikkatle saklanırdı. Bu hususta çok şiddetli emirler mevcut olduğu gibi Sultan Süleyman'ın Kanunnâmesinde de ayrıca tespit edilmiş bulunmaktadır. Sicillerin ciddi ve sistemli bir şekilde incelenmesi, Osmanlı Devleti'nin içtimai bünyesinin, iktisadi, mali, ahlaki, hatta siyasi durum ve tarihi için lüzumludur.

Malum olduğu üzere, islâmi kanunların tatbiki kadılara bırakılmıştır. Kadılar esas itibariyle dini mevzuatı temsil ettiklerinden, örfi kanunlar da bunlara dayandığından, hiç olmazsa, bunlara aykırı olmaması gerektiğinden, bütün bu mevzuatın tatbikat, icra ve kontrolünün kadılara bırakılmış olması yadırganacak bir durum arz etmemektedir. Çünkü, devlet esas itibariyle teokratik bir bünyedir.

Kadınlar da kadı olabilirler ancak "kısas"ve "had" cezalarını gerektiren suçlarda kadılık yapamazlardı. Kısas: "Şer"an katili maktul mukabilinde öldürmek veya mecruh veya maktu olan bir uzuv mukabilinde, carih ve kâtı'nın ona mümasil olan uzvunu cerh veya kat'etmektir". Böylece adam öldürme ve müessir fiillerde mağdurda meydana gelmiş bulunan miktarda ve aynen ve mislen ona uymakta olan zararın faile verilmesi, bu tür fiillerin cezasını teşkil etmektedir. "Had" ise, bazı suçlar hakkında dinin tayin ettiği cezalara denir¹¹. Bu suçlar ve cezaları bizzat Kur'an-ı Kerim tarafından belirlenmiştir. Kadı, devleti yönetenler vs. hiç kimse bunları değiştiremez.

Görevinin dinsel niteliği dolayısıyla kadı, camilerin, vakıfların, yetim ve akıl hastalarının mallarının yönetimi vb. gibi işlerle de ilgilenirdi. Kadılık kurumunda hüküm, kural olarak tek bir kadı tarafından verilirdi. Ancak kimi zaman hukuk bilginlerinden bir danışma kurulu oluşturulduğu da olurdu. Ancak bu uygulama yalnızca olağanüstü davalar için söz konusuyd.

Osmanlı İmparatorluğu'nda kadılar yalnızca adalet işleri ile uğraşmazlardı. Onlar aynı zamanda buldukları şehir ve kasabalarda hükümetin isteği üzerine zahire ve işçi sağlamak ve sevk etmek, asker toplamak gibi işleri de yürütmekle görevliydi. Ayrıca çarşı ve pazarda satılan mallara narh koymak, belediye işlerini düzenlemek de kadıların görev alanına girerdi. Bugün ilçe anlamında kullanılan 'kaza' sözcüğü de kadı ile ilgiliydi ve kadı tarafından yönetilen yer anlamına gelirdi. Arapça'da kaza "kadılık", nahiyeye de "naiblik" demektir.

¹¹ CİN, Halil- AKGÜNDÜZ, Ahmet, Türk Hukuk Tarihi, C.I, İstanbul 1990, s.317

Kadı yalnız başına yargılama yapar ve hüküm verirdi. Verdiği kararın sorumluluğu tamamen kendisine aitti¹². Kadı hükmü olmaksızın ceza verilemiyordu. “Kadı hükmü olmadan kimsenin ceza tertip ve infaz edememesi, Osmanlı idaresinin temel prensiplerinden biridir”¹³. Kadı önüne gelen uyuşmazlığı, diğer bir deyişle ihtilafı çözmek için yargılama yapmaktadır¹⁴.

Osmanlı Devleti’nde kadılar ilk kuruluş yılları hariç diğer İslâm Devletlerinde benzer örnekleri görüldüğü gibi belirli sürelerle sınırlı olarak tayin edilmişlerdir¹⁵. Bu süre onaltıncı yüzyıldan itibaren 3 yıl, daha sonra 2 yıl, onyedinci yüzyılın sonlarından itibaren de bir yıl olmuştur¹⁶.

Yargının yürütmeden bağımsız olmasının sonucu olarak kadılarla beylerbeyi, sancakbeyi gibi ehl-i örf arasındaki ilişki bir astlık üstlük ilişkisi değildir. Diğer bir anlatımla kadı görevini icra ederken bunlara bağımlı olarak çalışmamaktadır. Ehl-i örfün görevi sanıkları yargılanmak için mahkemede hazır bulundurmak ve verilen hükmü infaz etmektir. Bu bağımsızlığın doğal neticesi olarak kadı merkezle direkt olarak yazışma yetkisine sahip bulunmaktadır¹⁷.

Acaba Kadı’ların görevlerini yürütürken suiistimalleri halinde şikayet edilmeleri mümkün müdür? Diğer bir deyişle kadı’yı doğru karar vermeye zorlayacak ne gibi baskı tedbirleri vardı şeklinde zihnimize sorular hasıl olacak olursa verilecek kesin cevap şudur. Kadı’nın doğru karar vermesinde en büyük teminat, kadı’nın vicdanı idi. Kadı’dan istenen, uyuşmazlığın çözümünde vicdanının sesini dinleyerek hükme varmasıydı. Haksız karar veren bir kadı, gerek kişisel, gerekse o kazâ halkının topluca başvurusu ile şikâyet edilebilmekte ve bu gibi şikâyetleri hükümet, mutlaka değerlendirmekte, bazen müfettişler göndermektedir. Haksız, hele rüşvetle hüküm verdiği anlaşılan bir kadı işten derhal el çektirilmekte, hakkında gerekli kanuni işlem yapılmaktaydı. Şahsın veya halkın başvurusu, bölgenin en büyük amiri ve hükümetin temsilcisi olan Sancak Beyi’ne ve daha çok Beylerbeyi’ne yapı-

12 ANSAY, S. Şakir, Hukuk Bilimine Başlangıç, Ankara 1958, s.206.

13 ANHEGGER, Robert-İNALCIK, Halil, Kanunnâme-i Sultani Ber Muceb-i Örf-i Osmani (İkinci Mehmet ve İkinci Beyazıt devirlerine ait Yasaknâme ve Kanunnâmeler) Ankara 1956, s.17.

14 İNALCIK, Halil, Osmanlı Hukukuna Giriş, Siyasal Bilgiler Fakültesi Mecmuası, C. XIII, Ankara 1958, s. 107.

15 TYAN, Emile’ L’Histoire de L’Organisation Judiciaire en Pays d’İslâm, Paris, 1960, s.309-311’den zikreden M.Akif AYDIN, Osmanlı’da Hukuk, Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, İstanbul 1994, s.392.

16 AYDIN, M. Akif, agm.s.,392.

17 AYDIN, M. Akif, agm.s.394.

labilmektedir. Şahıs veya halk bu şikâyeti isterse Sancak Beyi'ne, Beylerbeyine veya her hangi bir kişiye danışmaksızın doğrudan divan'a yapabilmektedir. Divan'a şikâyette bulunmanın hiçbir prosedürü yoktur. Bir kâğıda şikâyetin konusunu yazıp imzalamak yeterlidir. Padişaha müracaat yolu da açıktır. Fakat vatandaş, Padişaha uzaktan yazı ile müracaat edememektedir. Padişaha hitaben yazı gönderebilmek, çok mahdut devlet adamlarına mahsustur. Halkın padişaha verdiği yazıya "istida" veya "şikâyetnâme" yani şikâyet mektubu denilmektedir. Bunu vasıtayla ve posta ile hükümdara göndermek mümkün değildi. Padişah saraydan çıktığı zaman bizzat vermekten başka çare yoktur. Yol üzerinde verilen şikâyetnameler hünkar yaverleri tarafından toplanmakta ve saraya dönüştü, zarf açılmaksızın padişahın şahsına teslim edilmektedir. Vatandaş, zalim ve rüşvetçi kadı'yı Sancak Beyi ve Beylerbeyi'ne değil, çok defa doğrudan doğruya yazıyla Divan'a şikâyet ediyordu. Bunun sebebi, Sancak Beyi hatta Beylerbeyi'nin kadı üzerinde büyük salâhiyeti olmamasıdır. Beylerbeyi, Kadı'yı ne azledebilmekte, ne verdiği hükmü değiştirebilmektedir. Yalnız devlet güvenliğini ilgilendiren bir durumda Sancak Beyi veya Beylerbeyi, kadı hakkında kanuni işlem yapabilmekte hatta tevkif dahi edebilmektedir. Fakat bunun gerekli olduğu konusunda Divan'ı ikna edemediği takdirde azledebilmektedir¹⁸.

Kadı'ların görevlerini yerine getirirken en önemli yardımcısı naibidir. Büyük kentlerde birden fazla kadı naibi olabilir. Naibler kadı adına uzak yerlere gidip soruşturma yaparlar. Kadı'nın türlü nedenlerle iş görememesi durumunda onu temsil eder ve adına hüküm verirlerdi. Özellikle yüksek rütbeli kadı'lar bir yıl görev yerine gitmek istemezler ve kendi yerlerine bir naib gönderirlerdi. Mahiyetindeki naiblere nispeten önemsiz davaları gördürürlerdi. Naiblerin zamanla önemleri çok artmıştır. Yüksek rütbeli kadı'ların görev merkezlerinin önemi ve naiblerin eğitim durumu düşünülürse bu yöntemin de son derece zararlı sonuçlar verdiği anlaşılır. Kadı'ya mahkemede katip, mübaşir, tercüman gibi görevliler de yardım ederlerdi. Kadı'ların verdiği hükümleri kaza'nın bağlı olduğu yönetici yerine getirirdi. Kadı'ların mahiyetinde bulunan katibin de tatbikatta önemli görevi vardı. Sicillerin yazılması, vesikaların tanzimini onlar tarafından yapılırdı. "Muhzır" denilen mübaşirler de mahkeme hademelerindendi. 16.yüzyıl sonlarına kadar Kadı'ların gördükleri dava, nikâh ve vaktif gibi muameleler Arapça olarak yazılır, hükümetin verdiği emir ve onların cevapları Türkçe kaydedilirdi. Daha sonra hepsi Türkçe olmuştur¹⁹. Şer'i mahkemelerin işlemlerine dair şer'i hüküm ve kararları ihtiva eden eni dar, boyu uzun defterlere "sicillat-ı şer'iyye"

¹⁸ UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı, Ankara 1965, s.131

¹⁹ UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, age, s.109.

denilirdi. Sicil defterlerine yazılan vakfiye, nafaka, miras davaları resm-i kısmet yani kadı'ların miras taksimi davalarında aldıkları harç, husumete yönelik davalar, nikah gibi şer'i mahkemelere ait bir usul ve kaide altında kaleme alınır ve bu yazım tarzına "sakk-i şer'i" denilirdi²⁰.

Zabıta teşkilatı tamamen kadı'nın emrindeydi. Her kasaba ve şehirde askeri yetkilerle donatılmış Subaşı ve onun emrinde Asesbaşı ve Asesler vardı. Bunlar güvenlik ve asayişten sorumlu polislerdi. Ancak bunlar asker sınıftan sayılmaktaydılar.

Kadı aynı zamanda kazasının belediye başkanıydı. Salahiyetleri de çok genişti. Aynı zamanda kaza kaymakamı idi. İmparatorluğun bütün ilçelerine kadı'lar hakim durumdaydılar. Devleti onlar temsil etmekteydiler.

Belediye işlerinde kadı'ya, kethudalar yardımcı olmaktadır. Bunlar esnaf teşekkülünün seçimle işbaşına gelmiş temsilcileridir. Belediye hizmetleri genellikle bunlar tarafından sağlanmakta ve kadıya az iş düşmekteydi. Fakat kadı, kaymakam ve Belediye Başkanı sıfatlarıyla, esnafı, fiyat ve temizlik bakımından ve istediği başka bakımlardan, denetleyebilmekte ve denetlemeyi takiben istediği cezayı kesebilmekteydi. Kendisini takip eden zabıta memurları vasıtasıyla, yolsuzluk gördüğü dükkânı kapatabilmekte, dükkânın önünde sahibini falakaya yatırabiliyordu²¹.

Bir çok İslâm devletlerinin kazai ve adli teşkilâtında kadı'lık müessesesinden başka "mezalim" ve "İhtisap Kadılıkları" vardı. "Kadı el Mazalim" kadı'ların çözümleyemedikleri devlet aleyhine açılan davalara bakardı. Zaman zaman bu görev, bizzat hükümdar tarafından yerine getirilirdi. Bir çok İslâm devletlerinde kadı'lık müessesesinin başı mahiyetinde bulunan ve "Kadı el-Kudat" ünvanını alan bir din ve hukuk bilgini vardı.

Hiç bir İslâm devletinde adli teşkilat ve Kadı'ların menşeiini oluşturan müderrislik dereceleri, Osmanlı Devleti'nde olduğu kadar ayrıntılı ve detaylı bir hiyerarşi sistemi içinde düzenlenmemiştir. Osmanlılar kuruluşlarından itibaren, ilme, alimlere büyük değer vermişler, Osmanlı Devleti'ni ilmin sağlam temelleri üzerine kurmayı bir gaye ve bir prensip olarak kabul etmişlerdir²².

Kadı'nın haiz bulunduğu velayete İslâm Hukukunda "valayat-ı kaza" denilirdi. Bu velayet yalnız hüküm vermeye yöneliktir. Bu nedenle kadı siyaset ile ilgilenemez. Kadı'da asıl olan hüküm verme kudretidir. İnfaz kud-

²⁰ UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, age, s.116

²¹ AKDAĞ, Mustafa, Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, c.1. Ankara 1959, s.337.

²² ALTUNDAĞ, Şinasi, agm. s.345.

reti ise, bunun dışındadır. Meğer ki, kadı'nın ganimetleri taksim, mirasçıları bilinmeyen malların dağıtılması, şeriata uygun had cezalarını yerine getirme, orduyu tanzim ve tertip, vergi koyma velayeti yoktur.

Osmanlı Devleti'nin bilhassa yükselme devresinde, çok bilgili kişilerden seçilen kadılar, vermiş oldukları adilâne kararlarla sadece Müslüman toplum üzerinde değil aynı zamanda Hıristiyan toplum üzerinde de iyi intibalar bırakmışlardır. Hıristiyan halk hiçbir baskı altında tutulmadan, kendi istekleriyle her türlü ihtilaflarını kadı huzuruna getirmek suretiyle çözümlenmesi yoluna gitmişlerdi.

İdam hükmü dışında kadı'nın verdiği hüküm derhal tatbik edilirdi. İdam hükmünde ise, kadı'nın kararını ve imzasını taşıyan hüccet, idam cezası alan mahkum ile beraber Sancak Beyi'ne, eyalet merkezi ise Beylerbeyi'ne götürülürdü. Vali paşa olayı şahsen inceledikten sonra cezayı infaz ettirdi. Eğer kadı'nın verdiği idam cezasını yerinde görmez veya ağır bulursa, suçluyu, hüccetiyle beraber İstanbul'a sevk ederdi. Orada kazaskerlerden hangisinin sahasında ise, o davayı incelerdi. İdam cezasını tasdik etmek veya kaldırmak hakkı kazaskere aitti. Kazasker mahkemesinde kararı bozulan kadı, çok kötü sicil almış olurdu.

Adaletin yerine getirilebilmesi için kurulan adalet müesseselerinin incelenmesine gelince;

1.DİVAN

Hükümdarın veya veziri azamın başkanlığı altında toplanan meclise Divan veya diğer bir deyişle Divan'ı hümayun denirdi. Bu meclislerde devlet işleri ve halkın şikâyet ve talepleri görüşülüp karara bağlanırdı. Divan Devlet işlerini yürütme ve adaleti tatbik için icra kuvvetince vücuduna ihtiyaç olan bir müessesedir. Fatih Sultan Mehmet zamanında Divan tatil günlerinin dışında her gün öğlenden önce erkenden padişah sarayında toplanırdı. Veziri âzam , Kubbe Vezirleri, Kadiaskerler, İstanbul yani Merkezi Saltanat Kadısı, Yeniçeri Ağası, Nişancı ve Defterdar, Bölük ağaları Divanın tabii üyesi idiler. İlkönce Divana yapılan müracaatlar tasnif edilip incelemeler yapıldıktan sonra Divan toplanınca mevcut evrakları Reisülküttap efendi okur ve hangi daireye ait ise zabıt katibi durumunda olan Divanı Hümayun Hocakâni tarafından işaret olunarak o daireye havale olunurdu. Divanı Hümayun, Padişahın divanı olduğundan o nerede bulunursa orada toplanırdı. Kurul toplantıları Fatih Sultan Mehmet zamanına kadar her gün yapılırken 16. yüzyılda haftada dörde, sonra ikiye inmiş 17. yüzyıldan başlayarak Divanı Hümayun toplantıları iyice azalmıştır. Vatandaşlar Divanı Hümayun'a yakınmalarını yazılı olarak bildirebilecekleri gibi kişisel olarak da kurulun önüne çıkıp dertlerini anlatabilirlerdi. Bu konuda hiçbir kısıtlama yoktu. Divanı Hüma-

yun istisnasız olarak herkese açıldı. Divanı Hümayun toplantılarında yakınmaları incelemenin çok önemli bir zaman aldığı sicillerdeki yakınma sayısının fazlalığından anlaşılmaktadır. Halkın genellikle adaletsiz hükümler veren kadı'lar için Divan'a başvurduğu saptanmıştır²³. Bunun yanında haksızlık eden, zulüm yoluna sapan yöneticilerden sık sık şikâyet edilmektedir. Örfi hukuk alanına giren sorunlarda, nişancının önerisiyle, veziriazam hemen kararını verebilir. Ancak, kadı'nın şer'i alanda verdiği hükümler için durum karışık bir görünümde. Zira; İslâm Hukukunda "temyiz kurumu yoktur. Kadı'nın verdiği hüküm kesindir. Hükümün verilmesinde belirgin göze çarpan bir haksızlık yoksa hemen yerine getirilmelidir. İşe bu noktadan hareket edilerek Divan Hümayun'da varılan kararlar, sonuca bağlanan işler ancak "arz" yoluyla padişaha bilgi verildikten sonra kesinleşir. Padişahlar, yalnız çok önemli saydıkları konularda verilen kararları değiştirirler; devlet-in günlük ve normal işleri ile ilgilenmezler; o konularda varılan yargılar, kendi divanında kendi adına oluşturulduğu için, zaten fazla üzerinde durulması da gereksizdir. Zira, Divan, padişahın egemenlik hakkının gölge-sinde toplanmıştır. Ayrıca padişah kimseye görünmeden son derece dikkatli davranmak zorundadırlar. Hiçbiri padişahın gazabına uğramak istemez.

Divanı Hümayun dışında veziriazamın başkanlığını yaptığı bir dizi divan daha vardır ki, bunlar da zaman zaman adli veya idari mahkeme olarak görev yapmaktadırlar. Bunların başında cuma divanı gelir. Bu divana veziriazamdan başka kazaskerlerin katılması "huzur murafaası" da denen cuma divanının şer'i ve örfi hukuk alanlarda önemi bir yargılama görevini yaptığını ortaya koymaktadır²⁴.

Görülüyor ki, o devirlerde devlet görevlileri ve hatta padişah adalet işleriyle doğrudan doğruya meşgul ve memlekette haksızlığın ve zulmün yer almamasına büyük özen göstermişlerdir. Bunun yanında asıl adalet mercii ise mahkemelerdir.

2. ŞER'İ MAHKEMELER

Eskiden gerek ceza gerek "hukuk" mahkemelerindeki muhakemelerde şeri hükümler uygulanıyordu. Fakat muhakemeye ait bu hükümlere usul adı verilmemekte idi. Muhakemeye ait hükümler de "Fıkıh" denilen "hukuk"un bir dalını teşkil ediyordu. Nitekim bu hükümler Mecelle ile bir araya getirildiği zaman "kitab-üd dava", "kitab-ül kaza", "kitab-ül beyyinat" gibi çeşitli kitaplardan toplanmıştı. Gerçi "Fıkıh" ilmi yanında bir de "Usul-ü Fıkıh"

²³ UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı, Ankara 1965,s.10.

²⁴ AYDIN, M. Akif, agm.s.402.

ilmi vardır. Fakat buradaki “Usul” bambaşka bir mânada idi ve lügat manası ile, asıllar, temeller demektir. Fıkıh usulü de Fıkıhın temelleri demek oluyordu. Bu ilim, İslâm hukukunu meydana getiren şer’i hükümlerin kaynaklarından çıkarılış şekillerini gösteriyor, çıkan hükümlerin şer’i olduklarını ispat ediyordu. İslâm hukukunda kısaca Usul ilmi de denilen Fıkıh Usulü ilmi, bugünkü anlamı ile bir çeşit Hukuk Mantığı ve bir çeşit Hukuk Metodolojisi idi²⁵.

Şer’i mahkemeler dediğimiz Kadı Mahkemeleri Tanzimat dönemine kadar Osmanlı Devleti’nin yargı örgütünü oluşturmuştur. Burada bir kadı ve mahkemenin bulunduğu yerin büyüklüğüne göre sayıları değişen yardımcıları görev yaparlardı. İslâm hukukunda teorik olarak toplu hakimli mahkemeler mümkün olmakla ve uygulamada az da olsa bu tür mahkemelere rastlanmakla birlikte, tatbikat genel olarak tek hakimli mahkemeler şeklinde olmuştur. Ancak kadıların ilmi görüşlerinden istifade ettikleri müftüler ve mahkemelerde yargılamayı bir nevi müşahit gözüyle izleyen şühût veya şühûdü’l hal denilen görevliler tek hakimli İslâm adliye teşkilâtına kendine has bir zenginlik kazandırmıştır²⁶.

Mahkemeye dava açma bir şekle bağlı değildi. Davası olanlar, ya bir dilekçe ile yakınmalarını anlatır veya doğrudan doğruya mahkeme kalemine müracaatla sözlü olarak çözümlenmesini istediği meseleyi tutanağa geçirtilirdi. Alınan harçlar ağır değildi. Müşkül ve karışık meselelerde kadı, Şeyhülislâm’dan veya herhangi bir müftüden istifade edebilirdi.

Şeyhülislâm sanı, bilgice üstün nitelikteki din adamlarına verilir. Ulema Fatih dönemine kadar, devlet işleriyle aktif biçimde ilgilenmişlerdir. Ordu kadısı denilebilecek kazasker, ulemanın başkanlığını da yapıyordu. Giderek, devlet merkezinde bulunan müftü bu görevi yerine getirmeye başlamıştır. Hemen her kentte bulunan ve fetva vermekten başka rolleri olmayan müftülerden, İstanbul’da bulunanın neden giderek güçlendiği, bu makama getirilen kişilerin son derece bilgili ve saygın olmasıyla açıklanmıştır. Fatih Kanunnâmesinde, müftü ulemanın başı sayılmıştır. Şer’iye mahkemelerinde dava ve olayların tutanak ve yazımlarından asla şüphe edilmezdi. Bugün dört yüz senelik zabıtnâme ve sicillerden anlaşılacağı üzere dava ve olaylar önce tutanağa geçirilir ve sonra tutanağa uygun olarak düzenlenen hüküm ve hüccetler o iş için tutulan kayda geçirilir ve itina ile saklanırdı. Hüccet, bir davayı ispat eden şahitlik, yemin ve yeminden imtina anlamına

²⁵ KUNTER, Nurullah, Muhakeme Hukuku Dalı Olarak Ceza Muhakemesi Hukuku, Altıncı Bası, İstanbul 198.

²⁶ AYDIN, M.Akif, agm. s.392.

gelir. Şer'iyeye sicillerindeki anlamıyla hüccet, kadının hükmünü ihtiva etmeyen taraflardan birinin ikrarıyla diğzerinin tasdikini havi bulunan ve üzerinde bunu düzenleyen kadının mühür ve imzasını taşıyan senet demektir. Hüccetler esasen mahkemelerin noterlik çalışmalarının ürünüdür²⁷. Bunların ilâmlardan farkı, kadının hükmünün olmamasıdır. Halbuki ilâmda mutlaka kadının hükmü yazılı olmalıdır. Taraflara verilen hüccetlerin bir sureti sicile kaydolunur. Ancak hücceti veren kadının ismi ile mühürü sicil defterindeki vesikada bulunmaz. Şer'iyeye sicillerinde kadınların isimleri sadece sicilin baş tarafına yazılı bulunmakta, kadının ismi ile künyesi ve göreve başlama tarihi kaydolunmaktadır. Şer'iyeye sicillerinde kayıtlı bulunan hüccetler, nafaka, vasiyet, vekâlet, ikrar istidane, sulh, vasi ve kayyım tayini, ferağ-ı kat-i (kayıtsız şartsız yapılan ferağ), ferağ bi'l-vefa (bir kimsenin başkasından borç olarak aldığı para karşılığında, borç ödendiğinde iade olunmak koşulu ile alacaklısına yaptığı ferağdır.), fekk-i-vefa (vefanın kaldırılması; vefanın düşmesi. Ferağ ve benzeri işlemler nedeniyle yapılan akit ve anlaşmaların kaldırılması, geçersiz kılınması.), ihale (bir işi veya bir malı birçok istekli arasından en uygun şartlarla kabul edene bırakma, eksiltme veya arttırma), icare (evkafa veya hükümete ait olan malların kiralanması anlamında "kira" sözcüğü karşılığı kullanılır.), kefalet, havale-i deyn (deyn, dayn; belli bir zaman sonunda ödenmek üzere alınmış borç anlamındadır. Havale-i dayn ise; borcun bir başkasına havale edilmesi aktarılmasıdır. Mevcut bir borcun bir kimse üzerine bırakılmasıdır.), hibe ve teslim, tahmil-i şahadet (şahadet yapmayı üstlenmek veya şahadet yapmasını istemek; şahadet vermeye yükümlü kılmak.), ibra (borçtan kurtulma; beraat etme; temize çıkarılma.), ahd-ı müzaraa (satış ahdı. Arşınla toprak satışı ile yapılan anlaşma. Toprak sahibi ile işçi arasındaki ürün bölme yerine kurulmuş ortaklık. Ahd; bir işi üstüne alıp söz verme; sözleşme demektir.) Ahd-i müsahat (doğru olarak ve kurallarına dikkat edilerek yapılan sözleşmedir.), mübadere (bir şeyi yapmaya hemen girişme; sür'atle işe koyulma.) ve daha birçok isimle hüccetler tanzim edilmiştir. Bunların her biri gerektiğinde bir vesika olarak kullanılmaktadır.

Genellikle şe'i bir mahkemenin göreceği işler tayin ve tahdit edilmemiş olduğundan, aynı mahkeme şer'i hukuk sahasına giren her bir iş ile uğraşır, yani medeni, ticari ve ceza davalarını görüp, hükme bağladığı gibi bugün noterlerin gördüğü birçok vazifeler, vasiyetlerin tanzim ve ifası, vakfiyelerin tanzimi ve nezareti ve her türlü mukavele ve senetlerin tanzimi ve tescili gibi işleri de yapardı. Mahkemelerde sicil defteri, resmi bir defter mahiyetinde olup, dikkatle saklanarak kadıdan kadıya devredilirdi. Kadı örfi kanun ve hükümlerin icra ve tatbiki ile mükellef olduğundan, devlet maliyesine ait

²⁷ UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, agc. s.108.

işler, şahıslar ile devlet arasında her türlü taahhüt ve borçlanma işlerinin tanzimi ve nezareti, vergi mükelleflerinin tayin ve tespiti, vergi kanunlarının tatbikine nezaret, her türlü yasaknâmelerin tatbikini temin etmek yargı vazifelerinin cümlesindedir. Bütün bu işlere ait karar ve zabıtlar diğer şer'i meselelere ait olanlar ile yan yana sicil defterinde yer alır. Hattâ kadı bir mahalde örf ve adetin tespiti ve padişaha arzı suretiyle, bunların kanunlaşmasında önemli rol oynayabilir. Nihayet kanunları uymayanları ve halkın şikayetlerini merkeze bildirmek, yani bir nevi savcılık görevi ifa etmek asli vazifeleri arasındadır²⁸.

İstanbul'un fethinden sonra kadılar evlerinde çalışırlar, işlere evlerinde bakarlardı. Kadı değiştikçe mahkemenin yeri de değişirdi. Bu yüzden büyük tarihi önemi olan kadıların tuttukları şeri sicil defterlerinin pek çoğu zamanımıza kadar gelmemiştir. Bunların çoğu kadıların evlerinde kalmış, yangınlarda yanmış, yok olup gitmiştir.

Yargı örgütünün başında Kadıasker de denilen kazaskerler bulunuyordu. Kazaskerler en yüksek ilmi ve kazai rütbeyi taşımakta idiler. Ordu mensuplarının yargı işlerini gören ve kadileşker denilen yüksek yargıçlar Eyyübiler'den beri İslâm devletlerinde bulunuyor ve Anadolu Selçukluları da böyle bir kadıyı iş başında tutuyorlardı. Ancak, bunun yanında kadı'l-kuzât denilen ve yargı örgütünün başında ulemadan ayrı bir kimse vardı. İşte Osmanlılar, Kazaskerlik makamını kurduktan sonra, Anadolu Selçuklularındaki kadı'l-kuzâtlığa gerek görmemişler, onun görevini de kazaskerlere geçirmişlerdir. Demek ki, kazaskerler; Osmanlılarda ordu mensuplarının hukuki ve şeri dava ve işlerine bakan, sefer zamanında padişaha refakat ederek aynı işi gören kadıdır. Kazaskerlerin Divan-ı Hümayun'da dava dinleme görevlerinden ayrı olarak Salı ve Çarşamba dışındaki günlerde havale edilen şeri ve hukuki işlere bakmak için yaptıkları toplantıya "Kazasker İkinci Divanı" ismi verilirdi. Ordu mensuplarının her türlü yargı işlerini görmek, ayrı bir kadıya bırakılmış ve askeri sınıfın önemi, bu Kazaskeri diğer kadıların üstüne çıkarmıştır. Kazasker giderek, kadıları denetleyen, atayan ve Divan toplantılarında yanlış, eksik kadı kararlarını düzelten yani bir çeşit temyiz görevi yapan kişi durumuna yükseltilmiştir. İstanbul'un fethinden sonra Karamani Mehmet Paşa, Manisa Çelebi'sinin itibarını kıskanarak Kazasker-

²⁸ UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, age. s.109; Mustafa AKDAĞ, "Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar", AÜDTCFD C.XIII/1-2, s.48 vd. 953/1546 tarihli bir kadı beratında kadıların görevleri hukuki ihtilafları çözmek, küçükleri evlendirmek, nikâh kıymak, vasiyetleri yerine getirmek, miras taksimi yapmak, gaib ve yetimlerini mallarının idaresini temin etmek, vasileri tayin ve gerekirse azletmek olduğu belirtilmektedir. UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, age. s.113; Halit ONGAN, Ankara'nın 1 Numaralı Şer'îye Sicili, Ankara 1958, s.34-38.

liği ikiye çıkarmasını padişaha tavsiye etmiş, Fatih'te bu makamı, biri Rumeli, diğeri Anadolu olmak üzere ikiye çıkarmıştır. Bu makama ilk tayin edilenler Hacı Hasanzade ve Müslühüddin Kestelâni'dir. Kazai teşkilatın büyük uzuvları bunlardı. Padişahın komuta ettiği seferlerde orduyu takip ederlerdi. Ordu Avrupa'da harekete geçince Rumeli Kazaskeri, Ordu Asya ve Afrika'ya hareket edince Anadolu Kazaskeri birlikte giderdi.

3. İNZİBAT VE İHTİSAB MÜESSESELERİ

Osmanlı İmparatorluğunda, devlet bugünkü anlamda kamu hizmeti ifa etmezdi. Ancak birçok kentte örnek sayılabilecek hizmet kurumları vardı. Bütün bu kurumlar vakıflar yoluyla oluşmuştu. Osmanlı İmparatorluğunda, bugünkü devletin gördüğü pek çoğu hizmet vakıflar yüklenmiştir. Vakıfların denetimi de kadılara verilmiştir. Kentin ekonomik yaşantısını denetleme görevi de yine kadılara verilmiştir. Ufak kentlerde kadıya bu görevlerinde yardımcı olan Subaşılardı. Büyük kentlerde ise, hemen her İslâm devletinde gördüğümüz "muhtesipler" kadının denetim işlerini yürütmesinde yardımcı olmuşlardır. Muhtesip Osmanlılarda "ihtisap ağası" adıyla anılmıştır. İhtisap kelime anlamıyla; hesap sorma, hesaba çekme anlamındadır. Yani kısaca ihtisap ağası; Osmanlı İmparatorluğunda belediye işlerini yürütmekle görevli memurdur²⁹. İhtisap Ağası'nın görevi belediye işlerine bakmaktı. Osmanlı Devletinde İhtisap Ağalığı daha önceki İslâm devletlerinden esinlenerek kurulmuştur. Her kadı atanan yere bir de İhtisap ağası gönderilirdi.

İstanbul'un kadıları birden fazla olduğu için İhtisap Ağaları birden fazlaydı. Mülkiye ve Belediye işlerinin hemen bütününe, asayiş ve inzibata kadı; zabıta görevlerine de İhtisap Ağaları bakardı. Bunların emrine kul oğlanları adlı birtakım memurlar verilirdi. Bu memurların görevleri dükkân ve bu tür yerlerden belediye resmi toplamak ve ağaya teslim etmektir. Esasen ihtisap vazifesi yargı görevi sayılmakta ise de, daha önemli olan dava ve diğer işlerle meşgul olan kadıları çarşı ve pazarda dolaşmaktan daha üstün mevkide tutmak için ihtisap işleri ayrı memurlara verilmiştir. Şimdi aklımıza şöyle bir soru gelebilir: acaba yargıcılıkla hiç ilişkisi olmayan bu görevler kadıya niçin verilmiştir? Kadı kazada en saygın ve güvenilir kişi olduğundan ayrıca kentin önemli hizmetlerini ulemadan birisinin görmesi, türlü sürtüşmeleri engelleyeceğinden, bu tür görevlerin de ona verilmesini gerektirmiştir. Kadı her şeyden evvel kentin en önemli kişisi idi. Kadı sadece bir hakim sıfatıyla değil, aynı zamanda kötülükleri önleme ile görevli bir amir durumunda hizmet ifa etmekteydi. Gerek yiyecek, gerekse giyecek maddeleri, fiyat ve kalite bakımından çok ciddi bir denetlemeye tâbi tutulmaktadır. Bu

²⁹ ALTUNDAĞ, Şinasi, agm. s.351.

kontroller müslüman ve müslüman olmayanlara aynı kaide ve esaslar dahilinde tatbik edilmekte, terazilerin birkaç dirheme kadar eksikliklerinin tespit edildiği görülmektedir. “Sabıka” şeklinde sicillere geçen bazı hususları şöyle belirtebiliriz: limon suyu bozulmuş, şerbet nâpâk, ekmeç çığ ve kara, kebab bozulmuş, balık bozulmuş, çorba ve pilav porsiyonları küçük, tencere kalaysız, yonca çayır otu ile, arpa samanla karışık, kiraz, armut, karpuz ham, hammam nâ-pâk, hayvanlara haddinden fazla yük vurulmuş, dört okkadan kuzu kesilmiş, elbise pot yahut kısa. Cezanın miktar ve cinsi belirtilmemektedir. Herhalde cezalar şahsa, olayın ağırlığı ve hafifliğine göre, takdir hakkını kullanması için kadının inisiyatifine bırakıldığı düşünülebilir.

Adaletin yardımcı müesseselerine gelince; bunlarda “İfta” ve “Esnaf” heyetleri idi. Şimdi bu müesseseleri görelim.

1. İFTA

İfta, bir sorunu veya olayı açıklamak anlamındadır. Ancak genellikle, bir meselenin şeriata uygun ve hukuki sonucunu öğrenmek için sorulan soruya cevap vermek anlamına gelmektedir. Sorana “müstefti” veya fetva isteyen kimse, cevap verene “müfti” ve verilen cevaba da “fetva” denir. Yargı ile ifta ayrı ayrı müesseselerdir. Kadı, kendisine çözümlenmek üzere sunulan olayı araştırarak ne şekilde sabit olursa ona göre kararını verir. Bu kararı taraflar kabul ve uygulamakla yükümlüdürler. Müfti ise, olayı araştırmakla meşgul olmayıp anlatışa göre olayın neticesi hakkında düşüncesini bildirir. Bu düşünce tamamen ilmidir. Yani bilgiye dayanır. İlgililer isterlerse ve aldıkları bilgiden tatmin olmuşlarsa meselenin çözümünü böylece hallederler. Ancak aldıkları bilgiden tatmin olmamışlarsa mahkemeye müracaatla olayın çözümünü talep edebilirlerdi. Osmanlı Devletinde hemen her yerleşme merkezinde müftiler vardı. Şeyhülislâm en büyük müfti sayılırdı³⁰. Şeyhülislâm bütün müfti teşkilatının idaresi, mevali denilen büyük müderris ve kadıların idaresinden sorumlu olmakla birlikte ona asıl nüfuz ve itibarını sağlayan husus reis’ül-ulemâ olması ve fetva yetkisidir. Şeyhülislâmların verdiği fetvaların çoğunluğu ibadet, muâmelat ve günlük hayata dair olmakla birlikte siyasi ve idari muhtevalı olanları önemli ve zaman zaman tartışmalı olmuştur. Zamanla Şeyhülislâmların fetva verme etkinlikleri büyük bir yoğunluğa erişmiş, bu işle uğraşacak ayrı bir daire kurulmuştur. Şeyhülislâmlık makamına bağlı olan ve “Fetvahane” denilen bu dairenin başı, “Fetva Emini”dir. Fetva Emini ulemadan yetenekli bir hizmetlidir. Bu görevli, kendilerine verilen soruları soranın istediği bir sünni bir mezhep fıkhı ilkeleri içinde araştırır, cevabını bulur, yazar ve Şeyhülislâma sunar. Böy-

30 BELEN, Fahri, age. s.107.

lece fetva hazırlanmış ve tamamlanmış olurdu. Çok önemli sorularda, araştırmayı Şeyhülislâm yapar ve fetvayı o hazırlardı. Vezir-i âzam ve padişahın istedikleri fetvaları ise, hangi konuda olursa olsun, Şeyhülislâmın hazırlayıp imzalaması koşuldu.

İfta müessesesine önem verildiği zaman, sorunu olanlar müftilere müracaat ederek meselelerin çözüm yollarını ararlar ve buna göre aralarında anlaşma yoluna giderlerdi. Bu müessese aynı zamanda her olayın mahkemeye çözümlenmek üzere intikalini de önlerdi.

2. ESNAF HEYETLERİ

Eski devirlerde adalet mekanizmasına hizmet eden müesseselerden biri Esnaf Heyetleri idi. Her sınıfın kendi içlerinden seçtikleri birer heyetleri vardı. Osmanlı kentlerinde ticaretle ve zanaatla uğraşmak bazı koşullara ve kurallara bağlanmıştı. Kişiler istedikleri ticaret ve zanaat mesleğine hemen giremezler ve istedikleri yerde ve biçimde çalışamazlardı. Her esnafçılık ve zanaatçılık dalı, kendi içinde örgütlenmiştir. Bu örgütlere "Lonca" denilirdi. Loncalar, bir tür esnaf birlikleriydi. Loncaların yarı resmi yöneticilerine "Kethüda", kethüdanın esnafla ilişkilerini kuran kişilere de "yiğitbaşı" denirdi. Kethüdanın, yolsuzluğu görülen esnafı cezalandırma yetkisi vardı. Malların kalitesi ve değeri, kusurlu olup olmadığı Lonca tarafından sıkı bir biçimde denetlenir; suçu görülenler teşhirden falakaya veya meslekten men edilmeye varan cezalara çarptırılırlardı. Nitekim eski İstanbul Kadılığı'nın sicil kayıtları içerisinde bu tür cezaların çeşitli örneklerine rastlanmaktadır. Örneğin; bir kılıç ustasının sakız ağacından yaptığı kılıcın kabzasını kara boya ile boyayarak abonoza benzettiği ve müşterilerini aldattığı; bir fırıncının ekmeği eksik gramajla sattığı tespit edilmiş ve çeşitli cezalar uygulanmış³¹.

I- OSMANLI KANUNNAMESİ

Osmanlı Devleti her sahada İslâm hukukunu örnek alarak kabul etmiştir. Bu hukuk, gerek kişinin gerekse toplumun hak ve vazifelerini ve bunlar arasındaki ihtilafların çözümüne yeterliydi. İslâm hukukunun cezai hükümleri Osmanlı padişahları tarafından da kabul edilmiştir. Hatta, Osmanlı saltanatının kurucusu olan Osman Gazi, şeriat hükümlerinden ayrılmamasını buyurmuştu.

Osmanlı hükümdarları zamanında suç ve cezalara ilişkin hükümleri kapsayan yasalara, Tanzimata kadar olan dönemde Fatih Sultan Mehmet, Kanuni Sultan Süleyman ve IV. Mehmed dönemlerinde rastlanılmaktadır. Söz konusu yasalar her ne kadar Tazirin tür ve derecelerini göstermek amacıyla

³¹ DEMİRKAN, Makbule, Osmanlı'da Esnaf, Skylife, Mayıs 1997, Sayı: 167, s.10.

yayınlanmışlarsa da cezaların kanuniliği esası yerleşmemiş olduğu için, genellikle hangi fiillerden dolayı Tazir cezalarından hangilerinin ne derecede uygulanacağı belirtilmemiştir³².

Osmanlı Devletinde suç ve cezalara dair hükümleri taşıyan kanunlara, ilk olarak Fatih Sultan Mehmet zamanında rastlanır. İstanbul'u ele geçirdikten sonra Osmanlı Devleti'ni eskisinden daha merkeziyetçi bir hale sokmaya çalışan Fatih, devletin askeri ve mülki bütün teşkilatında seleflerinin zamanındaki kanunlara sadık kalmakla beraber, kendisi de yeni birtakım kaide ve nizamlar ortaya koymuş, kendisinden önce mevcut olanlara da yeni şekiller vermiştir³³.

Devletin ana nizamlarıyla esaslı şekilde ilgilenen Fatih ülkede yürürlükte olan mevzuatı bir kanunname halinde bir araya toplayıp yazdırmaya karar verdiği zaman işi Leyszâde Mustafa oğlu Mehmet Efendi'ye havale etmiştir. Leyszâde, eski kanunlarla yenilerini bir araya getirmek suretiyle "Fatih Kanunnamesi" diye tarihin malı olan eseri ortaya koymuştur. Leyszâde'nin kaleme aldığı kanunnameden 1620 tarihinde kopya edilen ve Viyana İmparator Kütüphanesinde mevcut bir nüsha vasıtasıyla mevcudiyetinden eksiksiz şekilde haberdar olduğumuz Fatih Kanunnamesi "Kanunname-i Al-i Osman" başlığıyla Türkiye'de ilk defa "Tarihi Osmani Encümeni" Mecmuasında 1912 yılında yayınlanmıştır. Kanunnameyi kaleme alan Leyszâde Mustafa oğlu Mehmet Efendi, eserine koyduğu mukaddimede, bu işe Fatih'in emriyle memur edildiğini ifade ettikten sonra padişahın ecdadı zamanında mevcut olup defter edilmeyen kanunlarla yenilerini bir araya getirdiğine işareti müteakip, herkesin yararlanabilmesi için, halkın anlayamayacağı ıstıhlardan feragat olduğunu ve kanunnamenin üç bab üzerine tanzim olduğunu beyan etmektedir³⁴.

³² TANER, Tahir, Tanzimat Devrinde Ceza Hukuku, Tanzimat I, İstanbul 1940, s.221.

³³ Fatih'in hayatı, kişiliği, icraatı üzerinde gerek Türkiye'de gerek dış ülkelerde pek çok yayın mevcuttur. Konumuzla ilgili temel başvuru yayınları olarak şu eserler zikredilebilir: Ali Himmec BERKİ, Büyük Türk Hükümdarı İstanbul Fatih Sultan Mehmed Han ve Adalet Hayatı, İstanbul 1953; Halil İNALCIK, Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar, C.I, Ankara 1954; Halil İNALCIK, Mehmet II, İslâm Ansiklopedisi, Cilt:7, 1957; Reşad Ekrem KOÇU, Osmanlı Padişahları, İstanbul 1981; Süheyl ÜNVER, Fatih Devri, İlim Hayatı, İstanbul 1946; Süheyl ÜNVER, Fethin 511. Yıldönümü Konferansları, İstanbul 1964; Enver Behnan ŞAPOLYO, Osmanlı Sultanları Tarihi, Rafet Zaimler Yayınevi, İstanbul 1961.

³⁴ "Kanunnâme-i Al-i Osman" Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası sy. 13-15 cki (1329-1330) s.9-10; Ahmet AKGÜNDÜZ, Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, İstanbul 1990, C.I, s.316-317.

Fatih Kanunnamesi “Bu kanun ve kanunname atam ve dedem kanunudur ve benim dahi kanunumdur. Evladı kiramım neslen ba’de neslin bununla âmîl olalar” diye başlamakta, eseri kaleme alanın mukaddimesini müteakip kanunnamenin birinci babına geçilmektedir. “Meratibi ayan ve ekâbir beyanındadır” başlığını taşıyan birinci babda devlet teşkilatındaki bilcümle askeri ve mülki erkânın vazife ve selâhiyetleri, resmi toplantılarla merasimlerdeki mevki ve teşrifat usulleri, erkânın bir kısmının maaşlarının miktarları yer almaktadır³⁵.

Kanunname, padişahтан sonra en yüksek mevkie sahip olan veziriazamın vazife ve selâhiyeti şöylece belirtilmekte “Evvela vüzera ve ümeranın veziriazam başıdır. Cümlelerin ulusudur, cümlelerin umuru vekili mutlakıdır ve malımın vekili defterdarıdır ve ol nazırıdır ve oturumda ve durumda ve mertebede veziriazam cümleden mukaddemdir” dendiğinden sonra Şeyhülislâm ve padişah hocasına geçilmektedir. “Şeyhülislâm ulemanın reisi ve muallimi sultan dahi kezalık serdar ulemadır, veziriazam anlar riayeten üstüne almak münasiptir amma müfti ve hoca sair vüzeradan bir nice tabaka yukarıdır ve tasattur dahi ederler”.

Fatih Kanunnamesinin en dikkate değer ve şimdiye kadar üzerinde en fazla durulan bir noktası da hiç şüphesiz padişahlar için kardeş katlini kanunlaştıran tarafıdır. Kanunname bu mesele “Ve her kimesneye evladım dan saltanat müyesser ola, karındaşların nizamı alem için katletmek münasiptir. Ekseri ulema dahi tecviz etmiştir. Anınla âmîl olalar” diye ifade edilmiştir³⁶.

Fatih devrine ait iki kanundan birincisi beş bölümden oluşmaktadır. Bu kanunun ilk üç faslı suçlara ayrılmıştır. Bu fasıllardan birincisi zina, ikincisi dövüşme, sövüşme ve katil, üçüncüsü şarap içme ve hırsızlık fiilleri ile bunlara karşılık verilmiş cezalardan söz etmektedir. Bu kanunun ceza hukuku bakımından en önemli yanı, koyduğu “cerime” yani para cezalarında suçlunun ekonomik durumunu gözetmek suretiyle cezayı ferdileştirmiş bulunmasıdır. Mesela 15. madde şöyledir: “Eğer bir kişi oku ile yahut bıçağı ile vursa yaşlı olup döseğe düşerse ol üran bay olup bin akçeye dahil ziyadeye gücü yeterse cerem alına”.

Kanunnameyi Ali Osman da beş suç yer almıştır. Osmanlı ülkesinin değişik kısımları ve fethedilen yeni kentlerin idaresi için ayrı kanunnameler

³⁵ KANTAR, Baha, Ceza Hukuku, Başlangıç, Ankara 1937, s.65-67.

³⁶ ÖZCAN, Abdulkadir, “Fatihin Teşkilat Kanunnamesi ve Nizamı Alem İçin Kardeş Katli Meselesi”, Tarih Dergisi, İstanbul 1982, sy 33, s 46; ŞENEL, Şennur, Osmanlı Hukuk Sisteminde Suçlar ve Cezalar Üzerine II, Türk Hukuk Enstitüsü Dergisi, Şubat 1997, Sayı 15, s 28.

hazırlanmakta ve bunlar ceza kanunlarını da içermekteydiler. Ancak Osmanlı İmparatorluğunda bu hususta model olarak kullanılan bir kanun vardı ve Nişancı onu devletin arşivlerinde muhafaza etmekteydi. İdare imparatorluğun belirli bir bölgesi için bir yetkiliyi böyle bir kanun hazırlamaya görevlendirdiğinde söz konusu örfi kanun model alınmıyor ve bazen bu kanun yöresel örf ve adetlerle ahenkli bir duruma getiriliyordu. Söz konusu Kanunnameler böylece “ber mucibi kanunu Osmani”yi meydana getiriyorlardı. Kanunlar böylece yöresel özelliklere göre esas model muhafaza edilmekle beraber şekillendirilebilirken, ceza hükümleri üzerinde büyük bir değişiklik yapılmıyor ve cezai hükümler esasta aynı olarak kalıyordu.

Fatih ve dönemi sadece teşkilat açısından değil anlayış ve yaklaşım bakımından da bir dönüm noktası oluşturmaktadır. Meşhur teşkilat ve teşrifat kanunnamesinde ilk defa olarak ulema ve ilmiye sınıfı ile ilgili hükümlere yer verilmiştir.

Fatih zamanında çıkarılan kanunnameleri sultan II. Bayezid ve Yavuz Sultan Selim’in umumi kanunnameleri takip etmiştir. II. Bayezid daha Amasya’da şehzadeligi döneminde sarayında alim ve şairlerden bir kültür muhiti oluşturmuş, daha sonra bu seçkin zümre II. Beyazıt ile İstanbul’a gelmiştir. II. Bayezid Amasya, Edirne ve nihayet İstanbul Bayezid külliyelerini inşa ettirmekle ilme verdiği değeri fiilen göstermiştir. Yavuz Sultan Selim’in hazırladığı umumi Osmanlı Kanunnamesi II. Bayezid’inkine göre daha kapsamlı ve geniştir. İlk üç kısmı ceza hukukunun ta’zir cezalarına tahsis edilmiştir.

I. Selim devrinin fetihlerle geçen kısa saltanat döneminden sonra Kanuni devrinde Osmanlı ilim hayatı özellikle teşkilat ve fiziki imkanlar açısından en yüksek seviyesine ulaşmıştır³⁷. Kanuni Sultan Süleyman dönemine ait olduğu kuvvetle tahmin edilen ceza yasası, üç fasıldan meydana gelmektedir. Birinci fasılda “zina”, ikinci fasılda “hakaret, müessir fiil ve adam öldürme” üçüncü fasılda ise “şarap içmek, hırsızlık, gasp” suçları ve bunlara uygulanacak cezalar yer almaktadır. Ayrıca bu son fasılda namaz kılmama, borç verip tespit edilen sınırdan yüksek faiz alma, başkasının hayvanını öldürme, vs. gibi fiiller de bulunmaktadır³⁸.

³⁷ Ayrıntılı inceleme için bk. M. İPŞİRLİ, “Scholarship and Intellectual Life In the Reign Of Süleyman The Magnificent”, The Ottoman Empire In The Reing Of Süleyman The Magnificent. II, İstanbul 1988, s. 15-58.

³⁸ İkinci ve Üçüncü fasılların metni için bk. Ahmet Lütfi, Mir’atı Adalet Yahut Tarihçe-i Devlet-i Aliye, İstanbul 1887 (1304). Eser Erdinç Beylem tarafından “Osmanlı Adalet Düzeni” adı altında 1979’da İstanbul’da tekrar yayınlanmıştır., s.36 vd.

Kadınların özellikle ceza, arazi vergi hukuku sahalarında en önemli yardımcıları olan kanunnamelerin Osmanlı hukukunun uygulanmasına yardımcı oldukları inkar edilemez. Bu sebeple bunların yürürlük kaynağı olarak kullanılmak üzere kadınlara gönderildikleri, zaman zaman kadınların da ellerindeki kanunname nüshalarını merkeze göndererek son değişikliklere göre tashih ettirdikleri görülmektedir. 16. yüzyıla ait bir adaletnamede Kanuni tarafından tanzim edilen kanunnâmenin her şehirdeki mahkemelere gönderildiğinden ve kadınların onu uyguladıklarından bahsedilmektedir³⁹. Ayrıca Manisa İl Kütüphanesi'nde bulunan bir kanunnâmenin mukaddimesinde yer alan hükümde kanunnâmenin onun hükümlerinden haberdar olmak isteyen kadınların talebi üzerine Anadolu'daki muhtelif vilayetlere gönderildiği belirtilmektedir⁴⁰.

IV. Mehmet zamanında (H.1091-M.1680) üç bölümden meydana gelen bir kanunname yürürlüğe girmiştir. Kanunnâmenin ilk bölümü, "kendilerine suç isnat olunanlara ait hükümler" başlığını taşımakta ve birbirleriyle ilgisi olmayan bazı suçları (hırsızlık, fuhşa aracılık gibi) içermektedir. IV. Mehmet kanunnâmesinin ikinci bölümü, esnaf ve sanatkarların işledikleri suçları düzenlemiştir. Nitekim, fırıncıların, kasapların, aşçıların vs. görevleri düzenlediği gibi, bu düzenlemeye aykırı hareket edenlerin cezalandırılacakları da belirtilmiştir. Ancak, bu cezalandırmanın ne biçimde olacağı konusunda noksanlık vardır. Bu bölüm, bir belediye yönetmeliği niteliğindedir. Üçüncü bölüm ise, belediye işlerine bakan memurların görevleri ve görevlerini yapmamaları halinde cezalandırılacaklarını konu almıştır⁴¹.

Ayrıca umumi kanunnameler esas alınarak, bazı eyalet ve sancak kanunnamelerine de cezai hükümler konulmuştur. Mesela Fatih devri için Kefalonya Kanunnamesi; II. Bayezid devri için Hüdavandigar Livası Kanunnamesi; Yavuz Sultan Selim devri için Bosna kanunnamesi gibi. Bütün bu kanunnamelerin ortak özellikleri ise, öncelikle hepsinin Hanefî mezhebini

³⁹ Evail-i Rebiülâhir 1004 (4-14 Aralık 1595) tarihli bu adaletnâme için Bk. Cengiz ULUÇAY, XVII. Asır' da Saruhan'da Eşkiyalık, İstanbul 1941, s. 163 vd.; Halil İNALCIK, "Adaletnâmeler", Belgeler Türk Tarihi Belgeleri Dergisi, C.II, sayı :3-4, s. 104 vd.

⁴⁰ GÖKÇE, Tuncer, "Osmanlı Kanunnameleri ve Bir Kanunname Sureti Hakkında", Tarih Araştırmaları Dergisi, C.V.(1990), s.217-218.

⁴¹ Kanunun metni için Bk. Ahmet Lütfi, age. S.68-79.;Bk. Hayrettin KARAMAN, Mukayeseli İslam Hukuku İstanbul 1978, s. 164.; IV. Mehmet döneminde Osmanlı Devlet Teşkilatında birtakım düzenlemeler yapılmak istendi. Bütün tımar ve zeâmetlerin yenilenmesi ferman olundu, dirlik yoklamaları yapıldı. Geniş bilgi için Bk. Mehmet İPŞİRLİ, Osmanlı Devlet Teşkilatı, Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, İstanbul 1994, s.244 vd.

esas almalarıdır. Hiçbiri, fıkıh kitaplarında açıklanan had cezalarına aykırı hükümler ihtiva etmezler. Uygun görülecek cezaların şer'i esaslara uygunluğu esas alınmıştır ve Osmanlı Kanunnameleri İslam ceza hukuku hükümlerinin yerine geçmek için değil, zemin ve zamana göre onların eksikliğini tamamlamak üzere hazırlanmıştır⁴².

Padişahlar tarafından kanun konulmasına ve bunların genel kanunnameler halinde toplanmasına neden ihtiyaç duyulduğuna gelince; bu konudaki esas sebebin ehl-i örf denilen askeri ve idari yetkililerin keyfi cezalar vermesi, dilediği gibi vergi koyması ve para cezası (cerime) toplanmasına vb. davranışlara engel olma, yani kanun hakimiyetini sağlama ihtiyacı olduğu söylenebilir. Bir kanunname nüshasının haşiyesinde kanunnamelerin hedefinin halkı idarecilerin zulmünden kurtarmak olduğunun belirtilmesi dikkat çekicidir⁴³. Çeşitli kanunname metinlerinde de kadıların ve ehli örfün kanununa aykırı iş yapmamaları konusu ısrarla emredilmektedir⁴⁴. Ayrıca kanun hakimiyetinin sağlanması için bunların halka duyurulmasına da özen gösterilmiş ve kanunnamelerin bir suretinin maktu bir fiyat mukabilinde halka intikal ettirilmesi imkanı getirilmiştir⁴⁵. Zaman zaman kanunnamelerde bu yolda hükümlere rastlanmaktadır. Yavuz Sultan Selim tarafından Manisa'daki Şehzade Süleyman'a gönderilen siyasetnamede mezkur kanunnamenin münadiler vasıtasıyla halka bildirilmesi ve tanıtılması emredilmektedir⁴⁶.

Osmanlı padişahları şer-i hukukun ayrıntılı olarak düzenlemiş bulunduğu alanlarda kanun koymamaya, diğer alanlarda kanun koyarken de bu hukukun genel prensiplerine ters düşmemeye belli bir özen göstermişlerdir. İlk örfi vergi olan pazar vergisinin (bac) konması sırasında Osman Gazi'nin Allah'ın emri değil diye böyle bir vergiye karşı çıktığı, ancak şer-i esaslara aykırı olmadığını anladıktan sonra onu kabul ettiği tarihi kaynaklarda belirtilmektedir⁴⁷.

Osmanlı İmparatorluğunda kanunname hazırlamanın temel amacı reayanın korunmasıydı. Zira devletin temelleri reaya üzerine oturtulmuştur. Dola-

42 ŞENEL, Şennur, agm.s.28

43 HEYD, Uriel, "Eski Osmanlı Hukukunda Kanun ve Şeriat", Tercüme; Selahattin EROĞLU, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C.XXVI,s.634; Reuben Levy, The Structure of Islam, Cambridge 1979,s.262.

44 BARKAN, Ömer Lütfi XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları Kanunlar, İstanbul 1943, s.114, md.17.

45 HEYD, Uriel, age.s.635.

46 KARAL, Enver Ziya, " Yavuz Sultan Selim'in oğlu şehzade Süleyman'a Manisa sancağını idare etmesi için gönderdiği siyasetname, Belleten , sayı:21-22,1942,s.38.

47 Aşıkpaşazade Tarihi, Ali Bey neşri, İstanbul 1332, s. 19-20.

yısıyla reayanın vereceği vergiler, askeri yükümlülükleri, kanunnamelerin ana noktalarını oluşturmuştur. Memleketin nizamına, İslâm hukukuna ve Osmanlı kanunlarına aykırı olan hükümler tespit edilir ve kanun olmaktan çıkarılırdı. Nitekim her Osmanlı padişahı tahta oturduğu zaman yaptığı ilk işlerden biri yürürlükte olan kanunları kontrol ettirmek ve hükmü geçenleri veya reayaya ağır gelen kanunları kaldırmaktı. Padişah güvenilir bir kişiyi vilayetlere gönderir, şer-e ve Osmanlı kanunlarına aykırı hükümleri (bid'at) tespit ettirirdi. Kaldırılan kanunlar kitap haline getirilir ve herkese bildirilirdi⁴⁸.

Osmanlı kanunnameleri şekil ve muhtevalarına göre beş temel grupta sınıflandırılırdı. İki padişahın ferman ve beraat şeklinde yayınladığı kanunnamelerdi. Padişahın kanun hükmündeki bu ferman ve beraatları taşrada kadı sicillerine kaydedilir ve bölgenin idarecileri gerektiğinde bunlara dayanarak davaları çözümlerlerdi. Aşlında bunların çoğu tımar sistemi ile ilgili emirlerdir. Bunlar gerektiğinde kitap halinde toplanabilirlerdi. Nitekim II. Bayezid dönemine ait böyle bir ferman ve berat koleksiyonu yayımlandı. İkincisi umumi Osmanlı kanunnameleriydi. Bunlar kitap haline getirilmiş kanunnamelerdi ve devlet teşkilatıyla ilgili hükümleri ihtiva ediyordu. Bunlara Kanunname-i Al-i Osman adı verilmiştir. Osmanlı sultanlarının kanunnameleri bu kümeye dahil edildi. Fatih Kanunnamesi, II. Bayezid dönemine atfedilen kanunname, Sultan Ahmet Han Kanunnamesi, Nişancı Celalzade Kanunnamesi, Kanunnameyi Cedid-i Sultani, Nişancı Hamza Paşa Kanunnamesi, Tevkii Abdurrahman Paşa Kanunnamesi gibi kanunnameler genel kanunnamelerdi ve diğer kanunnamelere yön verirlerdi. Herhangi bir mesele çıktığında bu kanunnamelere bakılırdı ve diğerlerine esas teşkil ederdi. Üçüncüsü belli teşkilatlara ait kanunnamelerdir. Yaya ve müselleme kanunnamesi, eşkinci, yürük, eşkinci tatar, kıpti, eflak gibi yardımcı askeri sınıflara ait kanunnameler bu guruba katıldı. Yine devlet için hububat yetiştirmekle vazifeli teşekküllere ait kanunnameler de bu kısma konuldu. Çeltikçi, madenci ve ortakçı kanunnameleri devlet teşkilatına ait kanunnamelerdi. Sultanın diğer kişilerle ilişkileri, terfi, azl, aylıklar, cezalar, emeklilik, protokoller gibi hususlar bu kanunnamelerde anlatıldı. Yeniçeri kanunnamesi, Aynı Ali Efendinin hazırladığı kanunname, Nişancı Abdurrahman Paşa Kanunnamesi, Eyyubi Efendi Kanunnamesi, Hazarfen Hüseyin Efendi'nin Telhisül-Beyan, Esat Efendinin Teşrifat-ı Kadime'si, Naili Abdullah Paşa'nın Defter-i Teşrifat, Koçî Bey'in Risalesi, Sari Mehmet Paşa'nın Nasayihü'l-vüzerası bu tür kanunnamelerdi. Bu tür kanunnamelerde ulema

⁴⁸ ERDOĞDU, Mehmet Akif, Karaman Vilayeti Kanunnameleri, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, sayı:4 , Ankara 1993,s.470

kapıkulları mukataalar ve tımarlarla ilgili hükümler mevcuttur. Beşincisi ise Liva kanunnameleri idi. Bilindiği üzere Osmanlılar bir yeri fethettikleri zaman, orada daha evvel yürürlükte olan kanunları tespit ettirirler ve ufak tefek değişikliklerle onları kendi bünyelerine uydururlardı. Nitekim bu işi yaparken, bölgenin coğrafi ve askeri özelliklerine çok dikkat ederlerdi. Hazırlanan bu kanunnameleri daha sonra Mufassal ve Evkaf adı verilen defterlerin arasına kaydederlerdi. Genellikle kanunnameler defterlerin baş tarafında bulunurdu. Sultan o kanunnamenin yürürlükte olduğunu göstermek için, kanunnamenin başını tuğrasıyla süslerdi. Liva kanunnameleri daha çok miri ve tımar sisteminin uygulandığı topraklarda, yürürlükteydi. Bu kanunnameler genel olarak reyanın durumu, vergiler, ilk örfi vergi olan pazar vergisi yanı baclar, askeri gruplar ve nüfus ile ilgili hükümleri ihtiva ederdi. Osmanlı öncesinin birtakım kanunlarını da içinde bulmak mümkündür. Bu kanunnameler içinde, orada daha önce uygulanmış kanunlar aynen muhafaza edilmişti. Akkoyunlu Uzun Hasan kanunnamesi, Dulkadirli Alaüddevle Bey Kanunnamesi ve Memluk Kayıtbay Kanunnamesi bu şekilde Liva kanunnameleri içinde muhafaza edilmişti. Yine Rumeli ve Macaristan kanunnameleri içinde Bizans ve Sırlar döneminden kalma hükümler, serpiştirilmişti⁴⁹.

Osmanlı Devleti, dünya siyasetine yön verme açısından dünyanın en güçlü devleti; müesseselerinin hızlı işleyişi açısından da dünyanın en modern devletiydi. Osmanlı Devletinin sınırları içindeki temel unsur Türk milleti olduğu halde, kuruluşundan itibaren hem çeşitli ırklara hem de değişik dillere mensup topluluklar yaşamıştır. Devletin kanunları, İslâm dininin temel hükümlerine göre hazırlanmıştır. Ancak batıda anlaşıldığı şekliyle din devleti değildir. Dayanak noktası İslâm dini olmasına rağmen, yine İslâm dininin verdiği hoşgörü ve Türk milletinin geniş merhameti ve anlayışı sonucu, bu geniş topraklarda yaşayan değişik dinlere mensup kişilere inanç hürriyeti sağlamıştır. Din, dil, ırk, renk ve sınıf farkı gözetmeksizin her inançtan, her milletten insanları tebaa olarak kabul eden Osmanlı Devletinin altı asırlık hayatının özeti olan Osmanlı arşivlerinin önemli bir bölümünü Osmanlı Fermanları teşkil etmektedir.

Farsça buyurmak, emretmek mastarından üretilen “ferman” kelimesi sözlükte; emir, emirname, buyruk, hükümler alameti gibi anlamlar ifade eder. Terim olarak ferman yapılması gereken bir iş, ifa edilmesi gereken bir

⁴⁹ ERDOĞDU, Mehmet Akif, agm. S. 468-469; Osmanlı Kanunnameleri hakkında geniş bilgi için şu eserlere bakılmalıdır: Ömer Lütfi BARKAN, 15 ve 16. Asırda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları, I. Kanunlar, İstanbul 1943; Ahmet AKGÜNDÜZ, Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri I. Kitap, İstanbul 1990; Halil İNALCIK, The Ottoman Empire, London 1973.

görev için hükümdar tarafından verilen ve hükümdarın tuğrasını taşıyan yazılı emirdir. Ferman kelimesi İslâmlığı kabul etmelerinden sonra, İlhanlılar tarafından kullanılmış, bilahare Osmanlılara geçerek yerleşmiştir. Büyük Selçuklular ile Anadolu Selçukluları ve Memluklar'da ferman kelimesi yerine "tevki", İlhanlılar, Timurlar, Karakoyunlular ve Akkoyunlu Devletleri ile Altınordu ve Kırım Hanlıklarında "yarlıg" sözü kullanılırdı. Selçuklulardaki "pervane" deyimini hem ferman, hem menşur anlamındaydı.

Bir memuriyet veya vazife tayini ile ilgili fermanlara "berat" denilirdi. Vezaret veya üstü tayinler için berat yerine "menşur" tabiri kullanılırdı. Osmanlılarda fermanların başında padişahın genellikle "Alameti şerife" denilen tuğrası bulunurdu. Tuğra ise: Türkçe'de kelime olarak padişahın ismini ihtiva eden özel bir işaret, padişahın imzası gibi anlamı ifade eder. Osmanlı Devletinde padişahların isimlerini ihtiva eden tuğra, arma olarak da kullanılmıştır. Tuğralar, padişah adına nişancı veya tevkii denilen kişi tarafından çekilirdi. Nişancılar 16. yüzyılın başlarına kadar ilmiye sınıfından seçilirdi. Bu kişilerin kanunları çok iyi bilmesi gerekiyordu ve bunlar, Divan-ı Hümayun'un nüfuzlu kişileri idi. Tuğra çekenlere "Nişancı" denilmesinin dışında tuğrai veya muvakkı de denilebilir. Nişancılar 18. yüzyılın sonlarına doğru "tuğrakeş" denilen birini yardımcı olarak kullanmaya başlamışlardır. Zamanla büyük bir titizlikle üzerinde çalışılarak başlı başına bir sanat dalı hüviyetini kazanan tuğra, yalnızca ferman, berat, menşur, buyrultu, kaime ve benzeri resmi evrak üzerinde olmayıp, devletin yaptırdığı her çeşit eserde, ahşap, taş ve madenlere tuğra yapılmış ve devletin resmi arması olarak kullanılmıştır.

Padişah idaresinin belirtildiği belgeye ferman denilmesine karşılık, doğrudan doğruya ve vezir-i azamın idaresiyle verilen kararlara da "buyrultu" denilirdi. Osmanlılarda iki çeşit fermana rastlanmaktadır. Fermanların bir kısmı yazılarak ve üzerine hükümdarın tuğrası çekilerek gönderilirdi ki bunlara "emr-i şerif" denilirdi. Tuğranın sağ üst tarafına umumiyetle güzel bir çerçeve içinde padişahın kendi el yazısıyla "mucibince amel oluna" ibaresi yazılarak gönderilen fermanlara ise "hatt-ı hümayunla müveşşah" denilirdi. Fermanları yazan hattat titizlikle seçilirdi⁵⁰. Hattatın kaleminden çıkan ferman padişahın ismi ile değerlendirildi.

Fermanların belli konularla ilgili olanları bir süre sonra toplanarak ayrı bir metin halinde yazılırdı. Ancak bu derlemeler resmi nitelikte değildiler. Bunlar hatırlatma ve işleri kolaylaştırma için toplanılan hukuk kurallarıydı.

⁵⁰ AYYUBİ, N.Ekmeç, Some Aspects of Islamic-Turkish Culture, Aligarh Muslim University, Aligarh (India), 1988, s.59.vd.

Osmanlı Devletinde padişahların fermanları ile bazı hukuki düzenlemelere gittikleri görülmektedir. Mesela gayrimüslimlerin bazı meslekleri icra etmelerine tahdit konulduğuna, giyimlerinin sınırlandırıldığına zaman zaman rastlamaktayız. Osmanlı Devletinde yükselme devrine kadar bu konularla ilgili olarak geniş ölçüde bir sınırlandırmanın bulunduğu dair resmi bir belgeye rastlanmamıştır. Ancak III. Murat'a ait bir fermanda giyim konusundaki kısıtlamanın Fatih zamanında da olduğu belirtilmektedir⁵¹. Buna rağmen 15. yüzyıl sonlarına kadar Osmanlı İmparatorluğunda müslüman olmayan halkın büyük ölçüde giyiniş, mesken yapma ve davranış serbestisi içinde olduğunu kuvvetle tahmin edebiliriz. Zira 15. yüzyıl ortalarında Türkiye'ye yerleşmiş olan Yahudilerden İsak Zarfeti, Almanya ve Macaristan'daki Yahudileri Türkiye'de oturmaya davet etmiş ve bunun nedenlerini sıralarken "...Burada en iyi elbiseleri giyebilirsiniz. Burada herkes kendi asma ve incir ağacının altına oturabilir. Hıristiyan egemenliğinde, çocuklarınızı mosmor veya kıpkızıl dövülme tehlikesiyle karşı karşıya bırakmadan, asla mavi veya kırmızı renkli elbiseler giydiremezsiniz" diyerek hem Osmanlı İmparatorluğundaki geniş görüşlülük ve rahat ortamı, hem de Türk dünyasıyla Hıristiyan dünyası arasındaki anlayış farkını karşılaştırmaktadır⁵².

Ancak daha sonraki yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğunda da gayrimüslimlerin giyimlerine kayıtlar konulmaya başlanmış ve hatta buna uymayanlara ağır cezalar verilmiştir. Osmanlı tarihinde giyim, mesken yapma ve davranış kısıtlamasının en ağır olduğu dönem III. Murat zamanıdır. Toplum içinde görülen bu değişiklikte devletin çöküntüye gitmesinin de rolü vardır⁵³.

26 Şubat 1556 tarihli bir Mühimme defteri kaydına göre⁵⁴, üç Müslüman bir gece "kafir suretine girüp, şapka ve kafir libasıyla" hırsızlık yaparlarken "kol gezen Ağa Bölükbaşı Süleyman" tarafından yakalanmış ve suçlular Yeniçeri Ağasına teslim edilmiş, daha sonra "siyaset" cezasıyla cezalandırılmışlardır. Her ne kadar burada Gayrimüslim kıyafetinin Müslüman kıyafetinden ayrı olduğunu gösteren doğrudan doğruya bir kayıt yoksa da "kafir suretine girmek, şapka ve Kafir libası giymek" deyimlerinden, o tarihlerde

51 A.REFİK, Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı, İstanbul 1917,s.74

52 Mary W.Montgomery, Jewish Encyclopedia, Turkey Maddesi,s.279-280

53 ERCAN, Yavuz, Osmanlı İmparatorluğunda Gayrimüslimlerin Giyim, Mesken ve Davranış Hukuku, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, Yıl: 1, Ankara Haziran 1990, s.118

54 Başbakanlık Arşivi, 2 Nolu Mühimme Defteri, hüküm 248.Zikreden Yavuz Ercan, agm.s.118.

Müslüman olmayanların değişik kıyafet giymek zorunda oldukları ve Müslümanların Gayrimüslim kıyafetinde dolaşmalarının büyük suç sayıldığı kolayca tahmin edilebilir. Zirā suçlulara en ağır ceza olan “siyaset” cezası uygulanmıştır. Kuşkusuz bu ceza sadece Gayrimüslim kıyafetine girdikleri için verilmemiştir. Ancak, hırsızlık yapanın cezası da siyaset değildir. Bu ağır ceza hem hırsızlık hem de Gayrimüslim kıyafetine girdikleri için verilmiştir. Daha sonra durum değişecektir. Mesela, III. Murat zamanında 4 Eylül 1577 tarihli bir fermanla yasaya aykırı elbise giyenlerin doğrudan doğruya siyasetle cezalandırılmaları emredilmiştir⁵⁵.

Ayrıca bu kayıttan kıyafet konusunda bir Müslim ve Gayrimüslim eşitliğinin var olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü, yasaklama iki taraf için de geçerlidir. Bu durumda Müslim ve Gayrimüslim toplumlar kendi bünyeleri içinde ve kendilerine ait giyecekleri kullanmaya zorlanmışlar, tek taraflı olarak Gayrimüslimlerin kıyafetlerinde bir kısıtlama olmamıştır.

II. Selim, 1 Ağustos 1568 tarihli bir fermanla Müslüman olmayan halkın kıyafetlerini birtakım kayıt ve şartlara bağlamıştır. Bu fermandaki kayıtlara göre, hiçbir Yahudi, Hıristiyan ve diğer Gayrimüslimler üstün kaliteli ve hazır elbise giymeyeceklerdi. Yine aynı fermandaki başka bir kayıta bu durum, II. Selim tarafından daha önce verilen diğer bir fermanla yasaklandığı belirtilmektedir⁵⁶.

Osmanlı İmparatorluğunda mesken meselesi Müslim ve Gayrimüslim açısından hemen hemen hiçbir dönemde önemli bir şikayet konusu olmamıştır. İslâm hukukuna göre Gayrimüslimler, Müslümanlardan daha büyük ve daha yüksek ev yaptırılmazlarken, Osmanlı İmparatorluğunda böyle bir yasak hiçbir devirde söz konusu olmamış veya hiç olmazsa böyle bir kısıtlamanın varlığını gösterecek belgeler şimdilik ortaya çıkmamıştır.

Meskenlerle ilgili şikayetler genellikle günlük yaşantı içinde ortaya çıkan şikayetlerdir. Mesela, İstanbul'da Ayasofya vakfına dahil Mahmut Paşa hanında bulunan ve kürkçü (veya kürekçi) Rumlara ait olan dükkanlar yıktırılmıştır. Dükkanların yıktırılma sebebi, tahtadan yapılmış hana sonradan eklenmiş olması, bu dükkanlarda Gayrimüslimlerin toplanmaları ve ara-sıra kavga etmeleri, bu yüzden, yine han içinde bulunan mescitteki Müslümanların rahatsız olmasıdır. Görüldüğü gibi bu olay da İslâm Hukukunun yasaklayıcı hükümleri açısından ele alınmamıştır. Günlük hayatın olağan geçimsizlikleridir⁵⁷.

⁵⁵ ERCAN, Yavuz, agm.s.118.

⁵⁶ ERCAN, Yavuz, agm.s.119.

⁵⁷ ERCAN, Yavuz, agm.s.123.

Bu konuyla ilgili olarak 8 Mayıs 1560 tarihli ferman suretinde, İstanbul Kadı Naibinin, Mahmut Paşa hanını teftiş ettiği ve sonradan yapılan tahta odunların yıkılması gerektiğini söyleyince, Rumların itiraz ettikleri ve bunun üzerine bizzat İstanbul Kadısının meseleye ey koyduğu kayıtlıdır. 28 Mayıs 1560 tarihinde yine aynı konuyla ilgili bir ferman İstanbul Kadısına gönderilmiştir⁵⁸.

Bu ve benzer günlük meseleler dışında, Müslümanlar için kutsal sayılan cami, mescit, türbe gibi yerlerin çevresinde Müslüman olmayan halkın oturmaları yasaklanmıştır. Nitekim İstanbul'da Ebi Eyübü'l-Ensari'nin türbesi çevresinde oturan bütün Gayrimüslimlerin oradan çıkarılmaları için Haslar Kadısına 28 Mayıs 1566 tarihli bir hüküm gönderilmiştir. Aynı zamanda hükümdeki kayıtlardan bu yasağın ilk olmadığı, daha önce buna benzer birçok hüküm gönderildiği anlaşılmaktadır.

Yine benzer bir konu olarak Şam'da Hz. Ömer Camisinin yakınında bulunan Yahudi ve Hıristiyan evlerinin Müslümanlara sattırılması için de Şam Kadısına 22 Eylül 1560 tarihli bir hüküm yazılmıştır. Bu fermanla dikkat edilmesi gereken nokta, evlerin ucuza sattırılmayıp gerçek değerleri üzerinden sattırılması için ısrarla tembih edilmesini bildiren cümlelerdir. Cami çevresindeki evlerin bir kısmı daha önce Müslümanların elinde imiş, sonraları Yahudi ve Hıristiyanlar bunları satın almışlar. Fermanla özellikle bu evlerin de tekrar Müslümanlara sattırılması emredilmektedir. Hükümün özelliklerinden biri de bu için "şer'i şerif" uyarınca yapılmış olduğunun belirtilmesidir⁵⁹.

Durumu fermanlarla tayin ve tespit edilen ibadet yerlerinin, bütünüyle bir dokunulmazlığı vardı. Devlet kilise ve havraların iç teşkilatlarına hiçbir şekilde karışmazdı. Yalnız, yeniden ibadethane yapılmamasına ve ibadethaneler onarılırken eski yapısına uygun biçimde onarılmasına, onarım sırasında ek bölümler yapılmamasına dikkat edilirdi. İbadethaneler konusundaki yasakların kökü İslâm Hukukundan gelmekteydi. İbadet yerlerinin onarımı için gerekli olan malzemenin eski ve kullanılmış olması gerekiyordu. Köprülü

⁵⁸ ERCAN, Yavuz, agm.s.123.

⁵⁹ ERCAN, Yavuz, agm.s.124; Hazret-i Peygamber Efendimizin çocukları, amcazadesi ve damadı İmam Ali b.Ebi Talib'in zevceleri ve Cenab-ı Peygamberin kerimeleri olan Fatımatü'z-zehra'dan gelmişlerdir.Hazret-i Ali'nin büyüğü Hasan ve küçüğü Hüseyin'den türeyen sülaleleri zamanımıza kadar gelmişlerdir. Bunlardan Hazret-i Hasan'dan gelen kola şerif ve Hazret-i Hüseyin'den gelen kola da seyyid denilmek suretiyle her iki kol birbirinden ayrılır. Geniş bilgi için Bk.UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilatı, Ankara 1965, s.164.

Fazıl Mustafa Paşa bu yasağı kaldırmış ve onarım işinin kullanılmamış malzemeyle yapılmasını sağlamıştır⁶⁰.

Devlet her zaman Gayrimüslimlere ait ibadet yerlerine yapılan saldırıya engel olmuş ve suçluları cezalandırmıştır. Bu işlemi yaparken de suçluyu Müslim veya Gayrimüslim diye ayırmamıştır. Yani kilise ve havralar sürekli olarak devletin güvencesi altında bulunmuştur⁶¹.

13 Nisan 1789'da tahta çıkan III. Selim, toplumun adalet prensiplerine uygun olarak yönetilmesine çok dikkat etmiştir. O'nun devlet yönetimi anlayışı devleti yalnızca padişahın değil sadrazamın, devlet adamlarının da katılması ile birlikte yönetmek tarzı noktasında toplanmaktaydı. Mevcut bozuklukların düzeltilmesi için askeri, idari, iktisadi, ticari ve siyasi birçok hatt-ı hümayunlar yayınlanmıştır.

III. Selim, İstanbul halkının pahalı ve bozuk gıda maddelerini almaması için epey gayret göstermiştir. Ekmeklerin iyi olması içinde pek çok hatt-ı hümayun yayınlamıştır⁶². Bunlardan birinde şöyle demektedir: "Benim vezirim. Peksimet gayet pişkin ve tuzlu olmalıdır. Bunlar pişkin değil. Tez küflenir. Gayet pişirip kurutsunlar. Sonra rutubetten hıfz eylesünler. Yoksa telef olur. Sen da bakasın". Bir başka hatt-ı hümayunda yine ekmekler için şöyle demektedir: "ekmeklerin gayet beyaz ve pişkin olmasına ihtimam ve dikkat olunması emr-i hümayunum olmuştur. Dikkat edesin. Göreyim seni, gayet beyaz ala olsun. İhtimam olunsun"⁶³.

Ekmeklerin eksik olmasına ve bozuk çıkmasına da kızan III. Selim bu şekilde hareket eden esnafın dükkanının önünde asılacağını da ifade etmekteydi⁶⁴.

III. Selim, teba arasında haksızlık olmasını da istememekte idi. İşlerin hak ve adalete uygun olarak yürütülmesini isteyen hatt-ı hümayunu bunun en iyi örneklerinden biri olarak görülmektedir: "Herkesin maslahatı hakkı hakkınca görülsün. Şer ile görülecek şer'e havale olunsun. On beş günden öteye maslahat kalmamasına sa'y idesiz. Bana dua aldrasız". III. Selim işlerin sürüncemede kalmamasını, bürokrasi çarkının yavaş işlememesini istediğinden

60 ÇARK, Y.G., Türk Devletleri Hizmetinde Ermeniler, İstanbul 1953,s.18.

61 ERCAN, Yavuz, agm.s.125

62 ÖZKAYA, Yücel, II:Selim'in İmparatorluk Hakkındaki Bazı Hatt-ı Hümayunları, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, Yıl:1, Sayı:1, Ankara, Haziran 1990, s.336.

63 ÖZKAYA, Yücel, agm.s.336.

64 ÖZKAYA, Yücel, agm.s.337.

bu hatt-ı hümayunu ile işlerin on beş günden fazla bekletilmeden bitirilmemesini arzu etmektedir⁶⁵.

O, İstanbul'da sık sık çıkan yangınların da önünü almak istemekte ve Defterdarın bu konuya eğilmesini önermektedir. Oysa Defterdar, yangına en son gelenler arasında yer almaktadır. III. Selim, bu konularda sekbanbaşığı da suçlamakta ve yangın söndürecek olanlara bahşiş verilmesi gerektiğini belirtmektedir⁶⁶.

III. Selim, devletin kurumlarının düzenli bir şekilde işlemesi konusunda da titizlikle durmaktaydı. Kalyoncu gediklerine ve tüfenkçilerin ileri gelenlerine elbise verilemeyince, bunun bir düzene bağlanması, geçici usullerle işlerin sürüncemede kalmaması için kesin olarak her sene Nevruz'da elbise verilmesinin kanuna bağlanmasını bunun için emretmiştir: "Benim vezirim, kalyoncu gediklerine ve tüfenkçilerine itası kanun olan elbise her sene Nevruz günü verilmesi kanun olsun ve kanun namına kayıt olunub her sene Nevruzda cümlesine verilsin. Zira, bu sene ileri gidenlere cevap verilemedi. Muvakkat olursa rabitasız olur"⁶⁷.

Bahsettiğimiz örneklerden de anlaşılacağı üzere, III. Selim devletin yönetiminde gördüğü her türlü bozukluğu, eksikliği hemen gidermek için hatt-ı hümayunlar yayınlamıştır. Ancak, III. Selim'in çalışmaları sonucunda, Osmanlı İmparatorluğundaki bir takım usulsüzlüklerin kalktığı ve nisbi de olsa bir düzeltmenin olduğu görülmektedir.

Yüzyıllar boyunca muhtelif ülkelerde hükümranlığını sürdürmüş olan Osmanlı İmparatorluğunun, tarihi gözden geçirilecek olursa diplomasi konusuna fazla önem vermediği hemen ortaya çıkar İslâmdan kaynaklanan Osmanlı geleneğinde Avrupa dillerini öğrenmek söz konusu bile değildi. Çünkü İslâm devletleri ile Hıristiyan devletleri eşit sayılmazlar, Avrupa ülkeleri "Dar'ül-cihad" veya "Diyar-ı küfr" olarak nitelendirilir, hatta bir Müslümanın buralarda uzun süre oturması bile hoş karşılanmazdı. Ayrıca üstünlük duygusuyla padişahlar ve sadrazamlar yabancı elçileri küçümserlerdi⁶⁸. Bu itibarla 19. yüzyıl sonlarına kadar hiçbir batı başkentinde Osmanlı elçiliği kurulmamıştı. Halbuki daha İstanbul'un fethiyle (1453) birlikte

65 ÖZKAYA, Yücel, agm.s.338.

66 ÖZKAYA, Yücel, agm.s.338.;KARAL,Enver Ziya, Selim III:'ün Hatt-ı Hümayunları, Ankara 1946, s.104.

67 ÖZKAYA, Yücel, agm.s.338.

68 KURAN, Ercümend, Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve il Elçiliklerin Siyasi Faaliyetleri 1793-1821, Ankara 1968,s.11.; Elçilere iyi davranıldığı konusu ile ilgili olarak Bk.İ.Hakkı UZUNÇARŞILI, Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı, Ankara 1984, s.273.

Venedikliiler Osmanlı başkentinde Bartelcini Marsello'yu elçi olarak göndermişler ve bunu diğerleri izlemişti⁶⁹.

Diplomasinin kuruluşu, III. Selim döneminde Osmanlı siyasal yapısında en önemli yeniliktir. III.Selim döneminde, rüşvetin önlenmesi, mahmi usulünün engellenmesi⁷⁰, Rumeli ve Anadolu'nun 28 ile bölünmesi, vezirlerin seçilmesinde uygulanacak usul, kadıların şer'i mazeretleri olmadıkça memuriyet yerlerine gitmeleri zorunluluğu, halktan kanunnamelerle belirlenen miktardan fazla para alınması gibi bir çok konuda düzenlemeler de yapılmıştır⁷¹.

Yeniçeri Ocağının ve ulemanın batıdan alınan bazı yeniliklere karşı çıkmaları III. Selim'in "Nizam-ı Cedid" hareketinin sonunu getirmiştir. Kabakçı Mustafa Ayaklanması ile III. Selim tahtan indirilmiş yerine II. Mahmut padişah olmuştur (1808-1839). II. Mahmut padişah olmasından hemen sonra devlet yönetiminde yeniliklere girişmiştir. Askeri (Prusya ve Mısır'dan subay getirmesi, yeniçeri ocağını kaldırması, yeni bir ordu kurması gibi), sosyal (nüfus sayımı, posta teşkilatı, pasaport, kıyafet düzenlemeleri), kültürel (ilk öğretim zorunluluğu konması, okullar açılması, Batı'ya öğrenci gönderilmesi, Takvim-i Vekayi'nin çıkartılması), sanayi (kumaş fabrikası kurulması), sağlık (karantina usulünün konması, kolera, veba gibi hastalıklar hakkında broşür bastırılarak dağıtılması) alanlarında yaptığı yeniliklerin yanı sıra, kamu hukuku alanında da önemli düzenlemeler yapmıştır⁷².

1826 yılında müsadere sistemini kaldırması, kendisine Sened-i İttifak'ı⁷³ kabul ettiren ayanları yok etmesi, devlet otoritesini güçlendirmiştir. İlk kez hükümet sistemi kurulmuş, Vezir-i azam, başvekil adını alarak yeni kurulan nezaretlerin (Maliye, Ticaret, Vakıflar, Dışişleri ve İçişleri gibi) çalışmaları

69 BİLİM, Cahit, "Tercüme Odası", Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, Yıl: 1, Sayı:1, Ankara, Haziran 1990,s.29.

70 BOZKURT, Gülnihal, İngiliz-Alman Belgelerinin ve Siyasal Olayların Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu, TTK.Yayını, Ankara 1996, s.44.

71 KARAL, Enver Ziya, Osmanlı Tarihi, c.V, Ankara 1983,s.71.

72 BOZKURT, Gülnihal, Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi, Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti' ne Resepsiyon Süreci 1839-1939, TTK yayını, Ankara 1996, s.44.

73 BOZKURT; bu senetle Osmanlı kamu hukukunda ilk kez padişah ve devlet yöneticilerinin iradesi üzerinde bir hukuk kuralı yaratılmak istenmiştir. Bu, hukuk devletine gidişin ilk belirtisi olmak bakımından çok önemlidir demektir. Bk. age.s.44 dipnot.22: Ayrıca Bk.Sıddık Sami ONAR, İdare Hukukunun Umumi Esasları, C.I, İstanbul 1944, s.145-149.

rını üst düzeyde yönetmekle görevlendirilmiştir⁷⁴. Yine ilk kez Maarif Nazırlığı kurularak eğitime önem verilmiştir.

II. Mahmut'un en önemli danışmanı Mustafa Reşit Paşa olmuştur. Tanzimat bürokratlarının yıldızı olarak görülen Mustafa Reşit Paşa ve yetiştirdiği Mehmet Emin Ali Paşa, Keçecizade Mehmet Fuat Paşa Beyler Tanzimat dönemi boyunca saray karşısında Babıali'nin egemenliğini sağlayarak devleti diplomatik yaklaşımla ayakta tutmayı başarmışlardır. Reşit Paşa devletin ayakta durabilmesi için yenileşme çabalarının sürmesi, Padişahın bu konuda istek ve irade sahibi olması, yabancı devletlerin de Padişahı desteklemeleri gerektiğine inanıyordu⁷⁵. Yapmayı düşündüğü yenilikleri Londra'da elçi olarak bulunurken İngiltere'de eski İstanbul elçisi Statford Canning ile tartıştı. Canning işe en başından yani can ve mal güvenliğinden başlaması gerektiğini savundu. Reşid Paşa bunlara şeref ve haysiyetin korunmasını da ekledi⁷⁶. Bu ön fikirlerle hazırlanmağa başlanan yenilikler taslağı Tazminat Fermanı şeklinde uygulama alanına çıktı. Fikir babası Mustafa Reşid Paşa olan bu fermanı yayınlamakla Padişah çağdaş bir yapıya kavuşma yolunda kendi vatandaşlarına ve yabancı devletlere karşı bir yükümlülük altına girmiş oluyordu. Bu ferman aynı zamanda yabancı devletlerle diyalogda asgari müşterek zemini oluşturdu. Tazminat Fermanı Reşid Paşa'nın Avrupa uygarlığından aldığı ilhamlar ve çıkardığı yorumlar ölçüsünde batıdan etkilendi⁷⁷.

Eyalet sisteminde ve haracın toplanma şeklinde de bazı düzenlemeler yapan II. Mahmut,1838 yılında ulema ve memurlar için iki ceza kanunnamesi çıkarttı. Bu kanunlar Osmanlı kamu hukuku bakımından çok önemlidirler: İlk defa belli bir sınıf vatandaş, bir kanun metninde yazılı suçlardan başkasiyla itham edilemeyecek ve belirtilen cezalardan başka cezalara ve hadd cezaları dışında ölümlü cezalandırılmayacaklardı. Böylece siyaseten katl kurumu da tarihe karıştıyordu. Özellikle rüşveti önlemeye yönelik hükümlerin bulunduğu bu kanunnamelerde, yine de "haline göre ta'zir ile takdir kılın", denilerek, sık sık bazı suçların cezası kadının takdirine bırakıl-

74 ÜÇOK, Coşkun-MUMCU, Ahmet, Türk Hukuk Tarihi, Ankara 1991,s.261.

75 KODAMAN, Bayram, Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri Bildirileri, Ankara 1987, s.74.

76 POOLE, Stanley Lane, Lord Stratford'un Türkiye Hatıraları,. Kısaltarak çev: Can YÜCEL, Ankara 1959,s.119.

77 KARAL, Enver Ziya, "Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda Batının Etkisi". Belleten, XXXVIII/112, Ekim 1964,s.389 vd.

mıştır. Bu kanunnameler, sadece iki grup için sınırlı olsa bile, ilk kez “kanunsuz suç ve ceza olmaz” ilkesini Osmanlı hukukuna sokmuştur⁷⁸.

“Devlet anlayışımızda ve devlet iradesinde modernleşmenin hakiki başlangıcı”⁷⁹ ve “hukuk devletine doğru bir adım”⁸⁰ olarak görülen Tanzimat Fermanı, ilân edildiği şartlar içerisinde ele alındığı zaman, genel olarak devletin idari, mali, adli gibi bozuk olan çeşitli yönlerinde ve kurumlarında yapılması zaruri görülen bazı yenilik hareketlerini ifade eder⁸¹.

Fermanda belirtilen haklar, Müslüman ve Müslüman olmayan vatandaşlara birer “müsaadat-ı şahane” olarak verildiklerinden, gerçek anlamıyla bir hürriyet düzeninin kalıcı unsurları değildir. Bütün bunlar anayasal nitelik taşıyan hükümler olmadıkları gibi, öngörülen kanunların düzenlenmesinde padişahın etkisinden uzak ve kısmen de olsa halkın temsilcilerinden oluşan bir yasama organı da kurulmamıştır.

II. Mahmut döneminde yargılama hukuku alanında yapılan bir değişiklik ise, 1837 yılında İstanbul Kadısının makamının Bab-ı Meşihat denilen Şeyhülislâm Kapısı'na taşınması ve ilk defa resmi bir mahkeme binasında yargılama yapılmaya başlanmış olmasıdır.

II - OSMANLI HUKUKUNDA SUÇLAR

Diğer İslâm ve Türk devletlerinde olduğu gibi Osmanlı Devletinde de hukuk esas itibarıyla İslâm hukukundan oluşmaktadır. Esasında İslâmiyet'i kabul eden milletler bu kabulün gereği olarak İslâm hukukunu da benimsemişlerdir. Bu dini ve hukuki realite Osmanlılar için de geçerlidir. Fakat Osmanlılar İslâm hukukunu uygularken zamanın getirdiği yenilikleri yapmaktan kaçınmamışlardır.

Osmanlı adliye teşkilatı hukuki esasları İslâm'ın ilk dönemlerinde ortaya konan adli yapının Emevi, Abbasi, Selçuklu ve Memluklu devletleri vasıtasıyla işlenerek ve gelişerek gelen bir şeklini oluşturmaktadır. Bu itibarla Osmanlı adliye teşkilatı ile adı geçen devletlerin teşkilatlarında büyük benzerlikler vardır.

⁷⁸ BOZKURT, Gülnihal, age.s.46.; kanunilik ilkesi hakkında geniş bilgi için şu eserlere bakılmalıdır: Sulhi DÖNMEZER, Sahir ERMAN, Nazari ve Tatbiki Ceza Hukuku, C.I, İstanbul 1987, s.16 vd.; Kayıhan İÇEL-Süheyl DONAY, Karşılaştırmalı ve Uygulamalı Ceza Hukuku, Genel Kısımlar, İstanbul 1987, s.80 vd.

⁷⁹ İNALCIK, Halil, “Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu” Belleten, 112, 1964, s.603.

⁸⁰ ONAR, Siddik Sami, İdare Hukukunun Esasları, C.I, İstanbul 1966, s.151.

⁸¹ HAZIR, Hayati, Tazminat Fermanı'nın Anayasa Hukuku Açısından Tahlili, Jale AKİPEK'e Armağan, Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını, Konya 1991,s.207.

İslâm'da hüküm ve tatbikata esas olan kanun ve kaidelerin ilk iki kaynağı Kur'an-ı Kerim ve Resulullah'ın sünnet'i (söz, fiil ve tasvipleri)dir⁸². İslâm Hukukunda suça "cerime" denmekte ve "Allah'ın yasaklayıp, hakında ceza tayin ettiği bir fiil veya terk" şeklinde tarif edilmekte olup, bunu "Allah'ın hadd, kısas veya ta'zirle cezalandırdığı yasaklar" şeklinde ifade etmek mümkündür⁸³. Böylece İslâm hukukunda suçları üçlü ayrıma tabi tutmak en uygun olanıdır.

A. HADD SUÇLARI: "Hadd" kelimesi lügatta: men etmek, hukuk dilinde ise, Allah hakkı olarak konulmuş, takdir edilmiş ceza anlamına gelmektedir⁸⁴. Hadd kelimesi içerisine hadd, kısas ve diyet cezalarını mucip cürümler girebilmektedir. Çünkü o suçların her birisinin cezası hukuken takdir edilmiştir. Ancak meşhur ve yaygın olan kullanım ise "hadd" kelimesinin sadece hadd cürümleri ve cezalarına tahsisi olup, bizde buna uygun ayırım yaparak suçları Hadd, Cinayet ve Ta'zir şeklinde incelemeyi uygun görmekteyiz.

Bütün Müslüman Türk Devletleri dahil olmak üzere İslâm Devletlerinin tamamında, uygulamadaki bazı aksaklıklara rağmen itirazsız kabul edilen ve değiştirilmeyen suç ve ceza grubu hadd suçları ve cezaları olup, bu suçlar yedi tanedir⁸⁵. Bu suçlar: Zina, Kazf (zina iftirası), Şirb (içki içmek), Sirkat (hırsızlık), Hirabe (yol kesmek ve yağma), Riddet (dinden dönme) ve Bağy (Devlete isyan) suçlarıdır.

"Hadd" suçları Kur'an-ı Kerim ile bildirilmiştir. Bunlar kamuyu ve toplumu ilgilendiren ve Hukukul'lah (Allah hakkına) taalluk eden suçlardır. Soruşturmaları resen devlet tarafından yapılır. Ancak Kazf ve Sirkat suçlarında ceza için şikayet şarttır. Hadd cezaları şüphe ile düşer (idram-ı hudude bi's-şu behat). Zamaşımı kısa olup genelde bir ay olarak kabul edilmiştir. Şirb (içki içmek) hadd'inde ise zamaşımı içki kokusunun devamı müddetindedir⁸⁶.

B. CİNAYET SUÇLARI: Cinayet suçu Kur'an-ı Kerim'in Bakara suresinin 178. ayetinde ifadesini bulmuş kesin ve mutlak suçlardandır. Cinayet aslında "İnsanın canına, malına, ırzına veya bir başka varlığına yönelik ya-

⁸² KARAMAN, Hayrettin, Mukayeseli İslam Hukuku, Cilt 1 Nesil Yayınları, İstanbul 1991, s.105.

⁸³ CİN, Halil-AGGÜNDÜZ, Ahmet, Türk Hukuk Tarihi C.I, İstanbul 1990, s.302.

⁸⁴ UDEH, Abdulkadir, Mukayeseli İslam Hukuku ve Beşeri Hukuk, Ankara 1991, s.13.

⁸⁵ CİN, Halil-AGGÜNDÜZ, Ahmet, age.s.317.

⁸⁶ KESKİNOĞLU, Osman, Fıkıh Tarihi ve İslam Hukuku, Diyanet İşleri Başkanlığı yayınları, Ankara 1988, s.258.

sak fiiller) demek ise de, İslâm hukuku terminolojisinde daha ziyade “cana yönelik yasak fiiller” için kullanılmaktadır⁸⁷.

Cinayet suçları iki kısma ayrılmaktadır. Birincisi; İnsanın canına yönelik yasak fiiller, bunlara katl veya cinayet fi'n nefis (cana yönelik fiil) denir. Adam öldürmenin her çeşidi buraya girer. İkincisi; İnsanların organlarına yönelik müessir fillere ise cerh veya cinayet fima dün'ennefs (uzva yönelik yaralama) adı verilir⁸⁸.

Cinayet suçlarında İslâm Hukukunun öngördüğü ceza, olayın özelliklerine veya suça maruz kalmış mağdur veya maktulün mirasçılarının taleplerine göre kısas (aynen tatbik) veya diyet (para cezası) cezasıdır⁸⁹.

C. TA'ZİR SUÇLARI: Ta'zir kelime itibariyle çevirmek, alkoymak ve ıslah etmek anlamlarına gelmekte olup, hukuk terminolojisinde ise, hadd ve kısas dışında kalan, ister toplum hakkı, ister şahıs hakkı olsun, İslâm hukukunda belli bir cezası olmayan yasak fiillerin toplamı olarak anlaşılmaktadır. Kadı, takdir hakkını kullanarak suçluya ihtar, takbih yahut azarlamada bulunabilirdi. Bu suçlarda ölüm cezası verilemezdi. Ancak Osmanlı Devleti uygulamasında, devlet için zararlı oldukları kanısına vardıkları kişiler için ölüm cezaları verilmiştir. Buna “Siyaseten Katl” denmektedir⁹⁰.

Ta'zir suçlarını ve bu suçlara uygulanan cezaları iki gruba ayırmak mümkündür. Birincisi; Hadd ve Kısas cezası gerektirdiği halde, suçun yasal unsurlarının tam gerçekleşmediği sebebiyle verilen ta'zir cezaları (mesela hırsızlık suçunda çalınan malın değerinin 10 dirhemi geçmesi gerekir, daha düşük değerde bir eşya çalınırsa o zaman hadd yerine kanuni unsur tamamlanmadığı için ta'zir cezası verilir) ile hakkında hadd veya kısas cezası Kur'an-ı Kerim veya sünnet tarafından takdir edilmeyen ama yasak olan fiiller ta'zir suçunu teşkile eder⁹¹. Mesela Kur'an-ı Kerim'in Bakara suresinin 282. ayetinde mealen “Şahitler (şahadeti edaya) çağrıldıkları vakit kaçınmasın” şeklinde ifade buyrulan şahitlikten kaçınma bir ta'zir suçudur. Keza yine Kur'an-ı Kerim ve sünnet ile yasaklanan ancak belli bir cezası

87 CİN, Halil-AKGÜNDÜZ, Ahmet, age.s.302.

88 CİN, Halil-AKAGÜNDÜZ, Ahmet, age.s.325.

89 KESKİNOĞLU, Osman, age.s.264.

90 ÖNDER, Ayhan, Ceza Hukuku Genel Hükümler, Cilt I, Bası I, Beta Yayınları, İstanbul 1991, s.71.;AKGÜNDÜZ, Ahmet, Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, C.I, s.207.; ÜÇÖK, Coşkun, Osmanlı Kanunnamelerinde İslam Ceza Hukukuna Aykırı Hükümler, AÜEHFD.C.IV/I-4, Ankara 1948, s.58.; KANKAL, Ahmet, Osmanlı Ceza Hukukuyla Alakalı İlginc Bir Belge, A.Ü.OTAM.Dergisi, Sayı:4, Ankara 1993, s.200.; Ayrıca Bk.Ahmet MUMCU, Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl, Ankara 1985.

91 CİN, Halil-AKGÜNDÜZ, Ahmet, age.s.333.

öngörülmeven faiz yeme, ölçü ve tartıda hile yapma fiilleri ta'zir suçunu oluştururlar.

İkincisi; aslında yasak olmadığı halde kamu yararı ve düzeni açısından yasak kabul edilen fiiller de ta'zir suçunu teşkil ederler⁹². Bu gibi fiiller zamana ve topluma göre değişen ta'zir suç ve cezalarıdır.

Ta'zir suçlarına hukuk tarihimizde uygulanan cezalar olarak idam (siyaseten katil), Celd (sopa), Sürgün (nefy), Kınama, Teşhir, Kürek cezası sayılabilir⁹³.

İslâm hukukunda cezaların tespiti yasama organı olan Ulul-emr'e bırakılmıştır. Ancak Ulul-emr bu sınırla yasama yetkisini kullanırken ve takdir hakkına sahip kadılar bu konudaki hüküm yetkilerini kullanırken tamamen serbest bırakıldıkları mânası anlaşılmalıdır. Suçlar ve cezaları İslâm Dini'nin koyduğu ölçü ve esaslara uygun olarak tespit ve tayin edilecektir. Bu konuda uyulacak esaslar ve önemli ta'zir cezaları ile bunların alt ve üst sınırları tali kaynaklarda gösterilmiştir⁹⁴.

İslâm Ceza Hukukunda Kur'an, sünnet ve icma kesin kaynaklar arasında yer alır. Kıyas (örnekseme) ise hadd ve cinayet cezalarında zaten söz konusu değildir. Ta'zir cezalarında ise kıyasa değil, zamanın yasama organının (Ulul-emrin) tespit ve kararlarına itibar edilir⁹⁵.

İslâm Ceza Hukukunda temel kaide ceza kaidelerinin geriye doğru yürürlü olmamasıdır. Bunu; hem Kur'an, hem de hadisler beyan etmişlerdir: "Kim İslâm'ın emirlerine güzelce uyarsa, İslâm'dan önceki devirde yaptıklarından sorumlu tutulmaz" hadisi bunlardan birisidir. Ancak kamu güvenliği ve düzenini ilgilendiren suçlar geriye yürürlü olabilir. Bu durum mecburi değildir, takdiridir. Diğer bir husus failin lehine olan ceza kuralları mutlaka geriye yürüyecektir.

Cezaların şahsiliği ilkesi İslâm Hukukunda kabul edilmiştir. Bu konuda bir çok ayet ve hadis vardır⁹⁶. Ancak bu kuralın da istisnası mevcut olup, bunlardan biri "Kaseme" diğeri de "Akile"dir. Kaseme, bir faili meçhul cesedin bulunduğu yerdeki halktan gerekli prosedür uygulandıktan sonra fail bulunmaz ise o zaman cesedin bulunduğu bölgedeki halktan diyet alınır. Akile ise; kasten olmayan adam öldürmelerde diyeti katil ile beraber akilesi

92 CİN, Halil- AKGÜNDÜZ, Ahmet, age.s.334.

93 CİN, Halil- AKGÜNDÜZ, Ahmet, age.s.334.

94 CİN, Halil- AKGÜNDÜZ, Ahmet, age.s.332.

95 CİN, Halil- AKGÜNDÜZ, Ahmet, age.s.304.

96 Nisâ/122, Necm/38, En'âm/164.

(erkek akrabaları) öder. Her iki müessese için cezaların şahsiliği ilkesine aykırı olmadığı veya aykırı olduğu şeklinde görüşler mevcuttur. Her iki müessese de toplumsal sorumluluğun gereği olarak kabul edilirse cezaların şahsiliği ilkesine ters düşmez.

Osmanlı Devleti'nin uygulamasında hadd ve cinayet suçları ve bunlarla ilgili verilen cezalar Kur'an-ı Kerim ve sünnet kaynaklı olduğundan her ne kadar günümüzdeki gibi kanunlaştırma ve sıralama olmasa bile Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan yıkılışına kadar mahkemeler tarafından uygulanmıştır. Bu suç ve cezaların tatbikat ve uygulamaları göz önüne alındığında "kanunilik ilkesi"nin varlığının yürürlükte olduğu muhakkaktır.

Ta'zir suçları bakımından ise, Osmanlı Devleti'nde uygulanan kanunnamelerin suçları tespit ve tayin ettikleri, ancak verilecek cezalar bakımından ceza miktar ve şekillerinin birden çok ve değişik olması (hapis, sürgün, para cezası vb.) ve bunlardan birinin tercih ve takdirinin hakime bırakılması bugünkü anlamda olmasa da, kanunilik ilkesinin mevcudiyetini göstermektedir. Ancak, ta'zir suçlarında verilecek cezaların hadd ve cinayet cezalarından fazla olmaması kuralı zaman zaman çiğnenmiştir. Mesela "siyaseten katl" olayı buna verilecek en güzel örnektir. Her hâlükarda zamanın şartları göz önüne alındığında Osmanlı Devleti'nin uygulamadaki aksaklıklar bir yana bırakılırsa o günün Avrupa'sından bu konuda daha ileride olduğu tartışma götürmez bir gerçektir.